

балота
мора
замкі
мястэчкі
сталіца

ляндшафт

БАЛОТА — АД Д'ЯБЛА Й АД БОГА

Размова зь Нінай Здановіч

Апісаньне балота, якое даў Іван Мележ у рамане «Людзі на балоце», злучае ландшафтныя, гістарычныя, сацыяльныя, псыхалягічныя прыкметы Беларусі:

Хаты былі на востраве. Востраў гэты, праўда, ня кожны прызнаў бы за востраў — аб яго ня плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі. Навокал адно гніла адна куп'істая дрыгва ды моклі панурья лясы... Багна... адразала востраў ад сьвету мацней, чым гэта маглі б зрабіць абшары вадзянога прастору. Многія дні людзі жылі, як на пляце, які злая нягода адарвала ад берагу й занесла ў мора, — трэба чакаць адно, калі спадарожны вецер ці лёс зноў падгоніць да зямлі.

Такім чынам, балота ёсьць аб'ектыўнай рэальнасьцю Беларусі. Балота вельмі часта называюць увогугле знакам Беларусі. Але ці сапраўды гэта так? Бо каб штосьці стала знакам, яно найперш павінна стаць неад'емнай часткай, прыкметай культурнай прасторы краіны, народу, нацыі.

— Як культурная традыцыя трактуюе беларускае балота?

— Паводле паданьня, балота — стварэньне ня Боскае, а д'ябальскае. Чорт хацеў, як Бог, стварыць сьвет, але падавіўся зямлёю й выметаваў яе, ад чаго і ўзьнікла балота. Тым ня менш, беларусы заўсёды ўспрымалі яго як дадзенае Богам асяродзьдзе, хаця рэагавалі на яго па-рознаму, у залежнасьці ад гістарычных абставінаў і ад свайго сацыяльнага стану. Здавалася б, як можна чыста практычна выкарыстоўваць балот-

ную твань? Але ў савецкі час менавіта там дазваляла ўлада сялянам касіць сена для сваёй кароўкі. І ня толькі на Палесьсі, дзе скрозь балоты, але й па ўсёй Беларусі, бо больш прыдатныя месцы былі калгаснымі сенажацьмі. А ўзімку балотны алешнік становіўся крыніцай здабычы дармовых дроваў для печы — гэтая балотная нарыхтоўчая кампанія працягвалася ўсю зіму.

— Падаецца, што за савецкім часам улады найперш змагаліся з балотам, у той час як звычайнаму чалавеку яно несла й дабро.

— Для калгасаў і саўгасаў балота — гэта патэнцыйныя дадатковыя пасяўныя плошчы, а торф — паліва. Дарэчы, нічога дрэннага не было ў арыентацыі на торф як на крыніцу паліва для электрастанцыяў. Шкодзіла толькі залішня прагматыка ці захапленне нечым — або асушэньнем, або торфаздабычай. А вынікам пасья — парушэньне экалёгіі.

— Гэта ўсё прыклады прагматычнага (пазытыўнага ці нэгацыўнага) стаўленьня да балота як да дадзенай рэальнасьці. Аднак, мы маем прыклады таго, што менавіта вобраз балота стаў цэнтральным пры стварэньні мастацкіх твораў, тым самым пераўтварыўшыся ў сапраўдны архетып духоўнай культуры беларусаў. І гэта ня толькі «Людзі на балоце» Івана Мележа...

— Гэта й Коласава «Дрыгва», і «Дзікае паляваньне караля Стаха» Ўладзімера Караткевіча зь вёскай Балотныя Яліны. Гэта й месца драматычных падзеяў у творах Васіля Быкава «Аблава», «Воўчая зграя». Прыклады можна доўжыць. Але пачыналася ўсё, калі хочаце, у дагістарычны час, што цудоўна адлюстроўвае наша міталёгія. Ва ўяўленьні беларусаў аж тры нячысьцікі насялялі балоты: Балотнік, Багнік і Аржавенік. У іхным існаваньні відаць клясыфікацыя ба-

лотаў на тры групы: праходныя, непраходныя й балотная твань, ці «балотныя вокны». Характар кожнага нячысьціка фармаваўся ў адпаведнасьці з пэўнымі прыкметамі балота (злыя, гультаяватыя ці лагодныя). А іхны выгляд адпавядаў асяродзьдзю:

Хоць нікому зь людзей не даводзілася бачыць Балотніка такім, якім ён ёсьць напраўду, аднак, вядома, што ён страшэнны таўстун, зусім без вачэй, увесь у тоўстым слоі гразі, да якой наліпла ў беспарадку багавіньне, мохавыя валокны, смаўжы, жукі й іншая вадзяная жамьяра. Усё гэта разам зь няўклюднасьцю робіць Балотніка найбольш пачварным з усіх нячысьцікаў.

Была й яшчэ адна балотная істота — Лазавік, ці Лозьнік. Ён хутчэй гарэзьлівае, чым злоснае стварэньне. І атрымаў ён сваё найменне праз звычайку будаваць хатку ў лазе сярод балота. Будаваць хатку... Вось тут, дарэчы, падказка — чаму балота стала архетыпам ня толькі духоўнай, але й матэрыяльнай культуры беларусаў. І сапраўды, адзін зь вельмі цікавых відаў традыцыйных рамэстваў — лазапляценне. Ды і лапці беларусы выкарыстоўвалі як абутак, калі ішлі касіць на балоце. У Заходняй Беларусі яшчэ перад Другой усясьветнай вайной іх плялі з традыцыйнага для нас матар’ялу — скураных раменьчыкаў, а не з лазы ці лыка. А васьм балотных нячысьцікаў, паводле паданьняў, найболей злавала іншае вынаходніцтва тутэйшых людзей — балотныя лыжы. Уяўляеце сабе: ляжыць нячысьцік на дне балота, а ўверсе па твані ходзяць людзі й не правальваюцца да яго?!

— Мы ўжо казалі, што балоты як прыродны асяродак паўплывалі на гаспадарчую й вытворчую дзейнасьць мясцовага насельніцтва. Адалі мы даніну заслугам балотаў у фармаваньні духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў. А ці маюць балоты канкрэтныя заслугі перад гісторыяй?

— Не ў апошнюю чаргу дзякуючы палескім балотам Беларусь унікла мангольска-татарскага нашэсьця ў ягонаі першай, раптоўнай хвалі ў пачатку XIII стагодзьдзя, калі сьпякотным летам конныя войскі не змаглі змаху пераадолець пінскія балоты, і тым самым далі магчымасьць падрыхтавацца да абароны ад наступных нападаў. А яшчэ балота было надзейнай схованкай для людзей, якія перасьледаваліся законам ці ворагам. Усім вядома, што й праз паўстагодзьдзя пасля апошняй вайны беларускія балоты працягвалі служыць домам для тых, хто хаваўся ад акупантаў ці роднай улады.

— Беларусы давяралі балоту як сродку абароны?

— На мой погляд, па-першае, трэба згадаць пра нашы замкі-кастэлі. Яны будаваліся ня проста ў нізіннай мясцовасьці, як традыцыйна ў Эўропе, а менавіта сярод балота. Асабліва відаць, наколькі давяралі беларусы балотам як сродку абароны, на прыкладзе Крэўскага замку. Там ёсьць два ўзвышшы, але замак збудавалі на балоце. І спадзяваньні найчасьцей спраўджваліся. Так, Лідзкі замак у XIV стагодзьдзі быў захоплены толькі аднойчы, і тое лютай зімой, калі балота замерзла. Па-другое, Палесьсе — адзін з самых цікавых адносна традыцыі рэгіёнаў Беларусі — сфармавалася менавіта дзякуючы наяўнасьці балотаў, якія адыгралі ролю своеасаблівага ізалятара, што выдатна адлюстравана ў Іван Мележ у рамане «Людзі на балоце». Згадайма эпізод, калі камсамолец Міканор склікае на талаку вяскоўцаў, каб пабудаваць праз дрыгву плаціну. Але на гэтую талаку, насуперак традыцыі талакі, ніхто не прыходзіць. Ізаляцыя людзям на балоце, хутчэй за ўсё, падабалася. І яшчэ. Паколькі паселішчам, якія існуюць сярод балотаў, заўсёды не стае прыдатнай для земляробства зямлі, вытворчая дзейнасьць насельнікаў трымаецца на нечым іншым, стымулюе найчасьцей рамесную, прадыпрымальніц-

кую дзейнасць. Хрэстаматыйны прыклад — вёска Гарадная, што ў Столінскім раёне, дзе сфармаваўся ганчарны цэнтар з адметнай традыцыяй. Дзяўчаты там нават не ішлі замуж за таго, хто ня ўмеў ляпіць гаршкоў.

— Вядома, што ландшафт уплывае на фарманьне нацыянальнага характару таго ці іншага народу. Як паўплывала балота на мэнтальнасць беларусаў?

— Балотная глеба — гэта ня тупкая зямля. Яна ня пэўная: станавіся ды азірайся. На мой погляд, абачліvasць ёсць і ў характары беларусаў. Яны не сьпяшаюцца давярацца іншым ці спадзяваюцца на шчасце. Беларусы аглядаюцца й абдумваюць кожны свой крок: а раптам там дрыгва? Дарэчы, і тое, што Беларусь стала краінай-партызанкай, ідзе ў пэўнай ступені ад характару беларуса: схаваліся, выйшлі, зрабілі што трэба — і зноў схаваліся. Балота дазваляла беларусам выжыць.

— Мы вельмі часта ўспрымаем слова «балота», асабліва калі яно выкарыстоўваецца ў філязофскім ці пераносным сэнсе, са знакам мінус, як слова абразьлівае. Прыкладам, калі ўжываецца яно як мэтафара псыхалёгіі нейкага калектыву.

— Што тычыцца нацыі, дык я прапанавала б параважаць над думкаю пра балота, выказаную Пятром Васючэнкам у адным эсэ: з аднаго боку, на балоце нельга пабудаваць нічога трывалага, надзейнага, але зь іншага — балота практычна немагчыма знішчыць. Засыпае ў адным месцы, яно абавязкова ўзьнікне нібы зь ніадкуль у іншым. І калі яно такім чынам характарызуе беларусаў і адлюстроўвае іхны лёс, то ў нас ёсць прычыны быць аптымістамі, а не пакрыўджанымі ці зьняважанымі такой мэтафарай.

НАСТАЛЬГІЯ ПА СТРАЧАНЫМ МОРЫ

Размова зь Пятром Васючэнкам

Шчаслівыя народы марскіх дзяржаваў, што маюць магчымасьць гандлю, рыбалоўства, фантастычных круізаў. Дзяржавы-выспы наагул лічацца ледзь не зямнымі выраямі. Нездарма Ёсходні вучоны з трагікамэдыі Янкі Купалы «Тутэйшыя» так настойліва раіць Янку Здольніку, праўдзіваму беларусу й прафэсару беларускае басоты, як найхутчэй «прорубить окошко к морю». А той яму адказвае, што было ў нас сваё мора — Пінскае, ды акупанты зьмяшалі яго з гразёю, вось і сталася Пінскае балота. Так і жывуць сёньня беларусы — бяз мора, мроячы пра яго — сваё, хай і саматужнае. Здаецца, павінна ставаць беларусу рэкаў, азёраў, балотаў, а ён усё роўна гатовы любую калюжыну назваць морам.

— Вось і стала Заслаўскае вадасховішча Менскім морам. Дык чаму ж беларусы так любяць мора?

— Любоў беларусаў да мора — гэта сублімаваная настальгія, сказаў бы Юнг, па тым няспраўджаным, страчаным моры, якое ў іх калісьці было. Геолягі пацвердзяць, што ўжо на золку палеазойскай эры, а гэта 570 мільёнаў гадоў таму, ішла вайна паміж сушаю й вадою — гэтымі дзвюма стыхіямі. Часам перамагала вада, і тады ўтваралася мора. Часам мора адступала на захад і на ўсход, адкуль яно й зьявілася. І тады заставаліся салёныя азёры або лагчыны на тэрыторыі гэтак званай Берасьцейскай катлавіны й на тэрыторыі Прыпяцкай упазіны. Калі верыць географу Аркадзю Смолічу, гэта працягвалася аж да кайназойскай эры, прыблізна да 40—45 мільёнаў гадоў

таму. А пасья былое мора накрылі ледавікі. Так і засталіся беларусы бяз мора.

— *А што пакінула беларусам мора на памяць пра сябе?*

— Страчанае мора беларусы карыстаюць і сёння. Прыкладам, тая соль, якую здабываюць у Салігорску, пласты таўшчынёю два кілямэтры — гэта сьляды былога мора. Альбо тая крэйда, якой карыстаюцца й сёння школяры, на якой выхавалася не адно пакаленьне беларускай інтэлігенцыі, — таксама падарунак памерлага мора. Зрэшты, вялікую частку выкапняў, якія ёсьць у Беларусі, перадусім на Палесьсі, пакінула тое самае мора.

— *Як жа магло выглядаць тое мора, хто насяляў яго?*

— Людзей тады яшчэ не было. Хаця, хто ведае, нядаўна нібыта знайшлі ж сьляды дыназаўра побач са сьледам чалавека недзе ў сярэднеазіяцкай пустэльні... А мора тое спачатку насялялі дзіўныя істоты, абсалютна не падобныя да сучасных жывёлаў, сысуноў, рыбаў. Прыкладам, трылябіты — дзіўныя ракападобныя істоты, накішталт гіганцкіх макрыцаў, даўжынёю каля дзесяці сантымэтраў. Альбо бэлямніты — нешта кішталту кальмара альбо васьмінога ў вялікай ракаўцы даўжынёю паўмэтра. А яшчэ гэтае мора насялялі брахіяподы (іх яшчэ называюць плечаногія) — ракаўкі зь дзьвюма палавінкамі, якія нагой замацаваліся за марское дно. Ужо пазьней былі рыбы. А ў часе юрскага пэрыяду зьявіліся іхтыязаўры — правобразы нашых беларускіх цмокаў.

— *Дык жа на ўсёй зямной кулі былі такія моры, і такія істоты іх насялялі. А ці была нейкая ўласнабеларуская флёра й фаўна? Якая розьніца паміж гэтым фантазмагарычным беларускім морам і іншымі морамі, якія да сёння існуюць?*

— Выглядае, падчас вялікае паводкі, якой не адмаўляюць ні тэолягі, ні геалягі, мора пакрывала ўсю зямную прастору. Але ў Беларусі яно было незвычайнае: яно то адступала, то залівала берагі. Найчасьцей яно было плыткае, і ваду ягоную можна параўнаць з той вадой, якую апісвае Ўладзімер Караткевіч у сваёй аповесьці «Ладзьдзя Роспачы» — карычневая жыжка, як вада ў Палескім балоце. Беларускае мора вельмі нагадвала балота. Недарэмна географу Гэрадоту славутае Пінскае балота, зацягнутае туманамі, падалося бяскрайнім морам. І адсюль назва — Гэрадатава мора. У хрэстаматыйным творы «Энэіда навыварат» бура на беларускім моры нагадвае буру на балоце. Паэт яе таксама параўноўвае з бурленьнем піва ў шынку:

*Калі хто відзеў, як Бакііха
Нямецка піва задаець,
Яко яно падьме ліха,
Запеницца ды розна прэць, —
От так і мора заравела,
Бублілась, пенілась, шумела.
Эней спалохаўся, усхадзіўся.
Матуз ад портак аж зваліўся,
Са страху й нюні распусьціў ды
Як у трасцы, ён забьў.
Траянцы ўсе казла задралі,
Са ўсіх чаўноў яны гукалі,
Ў балоце быдта лісавей.*

— *А пасья зьявіўся чалавек на той тэрыторыі, дзе было мора. Ці адчуваў ён колішнюю бытнасьць таго мора?*

— Мяркую, што ў чалавека настальгія па моры заставалася ў генэтычнай памяці. Гэта можа паказацца дзіўным, бо, паводле геалягічных зьвестак, чалавек у той час ня жыў. Але, калі верыць Дарвіну, усе мы пайшлі ад ніжэйшых істотаў: ад малпаў, а раней ад тых жа паўзуноў, плечаногіх, чарвякоў. І калі ісьці за

Юнгам, дык памяць пра зніклае мора перадалася сучаснаму чалавеку ад гэтых ніжэйшых істотаў. І яшчэ — у гісторыі нічога не праходзіць бязь сьледу. Тым болей, што і ў гістарычным часе беларусы мелі сваё мора. А ўжо за часамі Полацкага княства былі фарпосты на Вараскім моры, Герцыке ды Кукейнос. Пазьней і грамадзяне Вялікага Княства Літоўскага ганарыліся тым, што маюць ажно два выхады да мора — да Вараскага й да Чорнага, мелі на іх і гарады, і фарпосты. Не выпадкова Лібаве — порту, адкуль беларусы эмігравалі ў розныя краіны, — Максім Багдановіч прысьвяціў верш «Эмігранцкая песня», таксама поўны настальгіі па страчаным моры. Гэтая настальгія ў літаратуры й мастацтве існуе і ў наш час. Так, сучасны паэт Віктар Шніп свой новы зборнік вершаў так і назваў — «Беларускае мора». Беларусы працягваюць сумаваць па сваім страчаным моры.

— А чаму й сёньня беларусы прагнуць вярнуць сваё страчанае мора?

— Мяркую, што для беларусаў мора перадусім ёсьць увасабленьнем воднай стыхіі, якой яны поруч зь зямной аддаюць перавагу. Ім мала рэчак, мала азёраў. Мора зьяўляецца і ўвасабленьнем волі, неабсяжнага прастору, свабоды дзеяньня. Тая ж Цётка верш, прысьвечаны бунту, рэвалюцыі, назвала «Мора». Хаця там бура дужа нагадвае буру на балоце: у часе буры ўцякаюць з гэтага балота русалкі, якія яго насялялі:

*Не такое цяпер мора,
Не такі ў хвалях шум:
Цяпер бурна, страшна мора!
Хваля поўна дзікіх дум.*

*Мора вуглем цяпер стала,
Мора з дна цяпер гарыць,
Мора скалы пазрывала,
Мора хоча горы змыць.*

*Мора злуе, крэпнуць хвілі,
Зь дзікім шумам бераг рвуць;
Гром грывіць за вёрсты-мілі,
З мора брызгі ў неба б'юць.*

*Месцам хваля стогнам рыкне,
Месцам плач сарвецца з губ,
Месцам бераг болем ікне,
Гром грывіць у тысяч труб.*

*Мора збройца палкамі,
Шум русалак разбудзіў,
Запаліўся смок агнямі,
Неба чорны гнеў накрыў.*

— Ёсьць тут нейкая супярэчнасьць. Мы традыцыйна гаворым, што беларусы — вельмі прыземленая нацыя, што для іх зямля ёсьць найважнейшай каштоўнасьцю, і раптам кажаце, што для беларусаў мора ці не важнейшае за зямлю...

— Беларусы, якія аддаюць перавагу зямной стыхіі, зьяўляюцца прагматыкамі: яны ведаюць, што й з мора можна карыстаць. Яны ня супраць, каб была свая флятылія, сваё рыбалоўства, свае круізы й іншыя даброты, якія нясе мора. Памятаю, колькі часу таму на паседжаньні парлямэнту дэпутат Алег Трусаў прапанаваў заснаваць беларускую флятылію. Дэпутаты тады дружна яго засьмяялі. Але з часам да гэтай ідэі вярнуўся і ўрад, які абмяркоўвае праблему арэнды латыскіх, літоўскіх, польскіх ці расейскіх партоў.

— Дык ці верыце Вы асабіста, што мора да беларусаў вярнецца?

— Мяркую, што гэтак, як і ў прыродзе, мора і ў філязофскім пляне для беларусаў зьяўляецца працягам азёраў, рэкаў, непазьбежнай іхнай самарэалізацыяй. Таму й вяртаньне мора да беларусаў таксама непазьбежнае. Толькі ня ведаю, у якой форме адбудзецца

гэтае вяртаньне — ці то напраўду будзе заснаваная беларуская флятылія, ці то зноў беларусы абжывуць нейкі порт, ці выкапаюць нейкае новае, незвычайнае вадасховішча й наракуць яго зноў морам, а мо нават у выніку глябальнага пацяпленьня да Беларусі зноў падступіць мора. Хто ведае, дазвольце мне нават палетуценіць — можа, беларусы асвоіць мора-пустэльнію на Месяцы. Але вяртаньне гэтае адбудзецца непазьбежна. Ну, а туга, беларуская настальгія па страчаным моры заўсёды будзе неспатольная.

ЗАМКІ — МУРАВАНАЯ ВАРТА КРАІНЫ

Размова зь Нінай Здановіч

Сярэднявечныя падарожнікі называлі Беларусь краінай замкаў. І бачылі яны іх, напэўна ж, такімі, як апісаў іх Адам Міцкевіч:
*Ля Наваградка, на ўздрыбленых горах, —
 Замак у месяца срэбным зіхценні,
 Вал здзірванелы схаваньні, субора
 Волатаў-вежаў ламанья цені
 Падалі ў роў, дзе між вечнай цясьніны
 Дыхалі воды, затканья цінай.*

*Замак заснуў — ні агню і ні дыху,
 Толькі на вежах бяссонная варта
 Воклічам цішу палюхае ўпарта.*

На замкі глядзелі найперш як на мураваную варту дзяржаўнай бяспекі. Але значэньне іхнае для Беларусі было нашмат большае. Мы забываемся на іхную ролю ў культуры. Замкі засвойвалі ўсё лепшае, што было знойдзена архітэктарамі й інжынэрамі ў фартыфікацыі. Былі яны і ўвасабленьнем чарговых мастацкіх стыляў, якія зьмяняліся гэтак жа хутка, як сам час.

— Ці сапраўды замкі ішлі ў авангардзе культурных зьменаў?

— Бальшыню з таго, што несла замкавая культура, можна сапраўды пазначыць грыфам «першы». Кожнае стагодзьдзе давала нешта новае. Першыя кафляныя печы зьявіліся ў Беларусі ў XIV стагодзьдзі менавіта ў замках — Полацкім і Лідзкім. Калі гаварыць пра фрэскі, уласьцівыя для жылых, ня культавых памяшканьняў, дык імі таксама ўпершыню аздобілі сьцены замкаў — Крэўскага й Наваградзкага. У XVI

стагодзьдзі, калі Эўропа захапілася антычнасьцю, першы музэй на беларускіх землях быў створаны ў Нясьвіскім замку. І прыватныя бібліятэкі, тэатры ў XVIII стагодзьдзі таксама ўпершыню зьявіліся ў замках. Батанічныя сады, аранжарэі XIX стагодзьдзя — зноў жа элемэнты замкавае культуры.

— *Замак быў цэнтрам культурнага, грамадзкага жыцця?*

— Ад самага пачатку, ад часу Полацкага княства замак быў ядром гораду. Ён як бы атаясамліваўся з градамі, які вакол яго будаваўся. У эпоху Вялікага Княства Літоўскага замак быў гарантам бясьпекі гораду: унутры была пляцоўка, дзе маглі знайсці прытулак мясцовыя жыхары ў момант небясьпекі. Ён становіўся іхным замкам. А ў эпоху Адраджэньня й Асьветніцтва замак успрымаецца найперш як цэнтар сьвецкае культуры. Прыкладам, бібліятэка Храптовічаў у Шчорсах налічвала вялікую колькасць тамоў, і ўладальнік, Яўхім Храптовіч, напісаў нават Статут, паводле якога дазвалялася карыстацца бібліятэкай і мясцовым жыхарам, і навукоўцам з-за мяжы. Гэтай магчымасьцю скарысталіся Ян Чачот, Адам Міцкевіч, Уладзіслаў Сыракомля. Там былі вельмі цікавыя дакумэнты, кнігазборы, можна было азнаёміцца зь дзеньнікам Марыны Мнішак.

— *А ці мелі нейкае значэньне замкі для эканамічнага жыцця краіны?*

— У XIX стагодзьдзі, у час фармаваньня капіталістычных дачыненняў, яны адыгралі таксама сваю ролю. Возьмем толькі аднаго ўладальніка, магната Пуслоўскага, які меў маёнтак у Альбэрціне, пад Слонімам. Ягонае дзейнасьць як прадпрымальніка можа быць узорам. Ён адкрываў на тэрыторыі свайго замку й вакол замку шэраг прадпрыемстваў: цагельню, паперню, суконную мануфактуру й мануфактуру

вытворчасьці дываноў — у залежнасьці ад попыту. Ён жа адчыніў электралямпавую мануфактуру. А ў канцы XIX стагодзьдзя тут была збудаваная й першая гідраэлектрастанцыя ў Заходняй Беларусі.

— *Ці заўсёды замак прыцягваў да сябе наваколле, ці заўсёды вакол яго віравала жыцьцё?*

— Спачатку замак быў зьбіральнікам жыцьця вакол сябе. А затым паступова стаў аддаляцца ад наваколле і ў прамым, і ў пераносным сэнсах. У XII—XIV стагодзьдзях замак побач, сярод людзей, гатовы прыняць іх у момант небясьпекі. А пачынаючы з XVI ён ужо дыстанцуецца, перабіраецца на ўскраек мястэчка, гораду. У XVIII стагодзьдзі ён хаваецца ад мястэчка ў ценю ангельскага парку, і толькі нямногія могуць на ўласныя вочы пабачыць сам замак, а тым больш кантактаваць зь ягонымі гаспадарамі. Ён ахутвае сябе таямнічасьцю, спараджаючы міты й легенды. Апісаньне замку аўстрыйскім пісьменьнікам Францам Кафкам блізкае й беларускім рэаліям таго часу:

Цяпер увесь Замак ясна вымалёўваўся ў празрыстым паветры, і ад тонкага сьнегавога покрыва, што цалкам апранала яго, усе формы й рысы выступалі ўсё выразней... Увесь Замак, якім ён бацьчыўся здалёк, зусім адпавядаў чаканьням К. Гэта была й не старадаўняя рыцарская крэпасць, і не шыкоўны новы палац, а суцэльны шэраг будынінаў, які складаўся зь некалькіх двухпавярховых і мноства шчыльна прылепленых адзін да аднаго прыземістых дамоў, і каб ня ведаць, што гэта Замак, льга было б прыняць яго за мястэчка. К. убачыў толькі адну вежу, ці то над жылым памішканьнем, ці то над царквою — разабраць было няможна. Стаі варон кружлялі над вежаю.

Большыня жыхароў наваколле магла меркаваць пра замак і пра ягоных жыхароў толькі паводле чутак. На-

раджэньню легендаў спрыялі самі гаспадары, складаючы пра сябе розныя паказкі й байкі. Прыкладам можа быць Караль Станіслаў Пане Каханку, чарговы ўладар Нясьвіскага замку, якога ў гэтым зьвязку нават называюць беларускім баронам Мюнхгаўзэнам. Вось адна зь ягоных баек:

Быў я добраахвотнікам у ангельскім войску, пане каханку, што вяло аблогу гішпанскай цэвьярдыні Гібралтару. І быў у мяне чыстай андалузійскай пароды, чорны, як крумкачова крыло, конь. Пачаўся, пане каханку, штурм той крэпасьці. Лячу я на сваім скакуне, ажно раптам гарматнае ядро, пушчанае ворагам, разрывае тулава майго каня на дзьве паловы. Я ўтрымаўся ў сядле, а ён так разгаўся, што з той паловай, на якой сядзеў, проста праз мур пераляцеў, і апынуўся я, пане каханку, першым у той грознай цэвьярдыні. Ну, а за мной і астатняе войска ўварвалася, здабыўшы Гібралтар канчаткова.

— Няўжо зусім не перасякаліся шляхі замку й ваколіцы?

— Тут можна згадаць адзін вельмі цікавы факт. У Нясьвіжы штогоду ладзілася так званае сьвята курка, гэткае спаборніцтва ўладароў замку й стралкоў-месьцічаў на найлепшага стралка. У першай чацьверцы стралкоў былі сам гаспадар замку, ягоная жонка, гаспадар гораду й войт. У другой чацьверцы маглі ўдзельнічаць любыя жыхары гораду, хто меў стрэльбу. Пераможца фіксаваўся ў магістрацкай кнізе й атрымліваў узнагароду. Гэта спрыяла павышэньню вайсковага майстэрства, а тым самым умацоўвала абарону й гораду, і замку.

— Замак меў шмат функцыяў. А ці не замянілі гэтыя функцыі адна адной? Ці не зашмат увагоў ле браў на сябе замак?

— Магчыма, і зашмат. Гэта адчулася ў XIX стагодзьдзі, калі замак са сваёй ролі заканадаўцы культурных традыцыяў перакваліфікоўваецца ў заканадаўцу эканамічных падставаў дзяржавы. Прыкладам таму — лёс Ружанскага замку, які згарэў ад пажару на сукнавальні, разьмешчанай у ягоных будынках. Але нават тады, у XVIII стагодзьдзі, замак заставаўся тым, чым ён не пераставаў быць ніколі — апірышчам дзяржаўнасьці. І гэта добра ўсьвядомілі расейскія ўлады, калі пасля акупацыі Беларусі забаранілі мясцовым магнатам ня толькі трымаць уласнае войска, але й будаваць крэпасьці.

— Вы хочаце сказаць, што замак сам знішчаў сябе? Тут лёгка працягласьці існаваньня замкаў у прасторы й часе пэўнай краіны, у прыватнасьці, Беларусі?

— Усё матэрыяльнае мае свой пачатак і свой канец. Але кожная зьява мае яшчэ й функцыі ці характарыстыкі духоўныя, міталёгічныя, знакавыя. Найгорш, што замак страчвае сэнс як знак, сымбаль, мэтафара Беларусі. Бязьлітасны ход гісторыі прывёў да таго, што ў замках паадчыняліся калгасныя канторы, як гэта здарылася ў Падароску пад Ружанамі. Былія вуліцы з прыгожымі назвамі, якія акаляюць замак, прыкладам, Францускі тракт у Альбэрціне, пераўтварыліся ў Калгасныя вуліцы. На Гальшанскі замак насунуўся сьвінакомплекс, а ягоныя сутарэньні зрабіліся сьцёкамі для гною. На тэрыторыі Крэўскага й Ружанскага замкаў сталі пасьвіць авечак, козаў, кароваў. А ля разбураных панскіх сядзібаў і замкаў на Мёршчыне дзеці зьбіраюць сьлімакоў, якіх колісь завезьлі туды й вырошчвалі гаспадары-магнаты. Сьлімакі й руіны замкаў — усё, што засталася ад колішніх фарпостаў моцы й прыгажосьці.

КРАІНА МЯСТЭЧКАЎ

Размова з Захарам Шыбекам

«Мястэчка» ў старабеларускай мове азначала ня што іншае, як ласкавае «гарадок», «маленькі горад» ці «горад невялічкі». Мястэчка... Прамаўляеш гэтакія слова — і адчуваеш у ім нейкую пяшчоту й цеплыню, унутранае замілаванне й супакаенне, якія ідуць з глыбіні стагоддзяў, ад нашых продкаў. І такія асацыяцыі — зусім не выпадковыя. Бо для свайго часу мястэчка — гэта самы дасканалы і самы гарманізаваны тып людзкіх паселішчаў. Яны — паміж вёскай і горадам, не адарваныя ад іх. А таму бралі ўсё лепшае з абодвух — і здаровы дух прыроды, і здабыткі гарадской цывілізацыі. Вось як апісваюць беларускія географы В. Жучкевіч, А. Малышаў і Н. Рагозін выгляд тыповага для колішняй Беларусі мястэчка:

Мястэчка мела своеасаблівы выгляд. Ягоным цэнтрам была кірмашовая плошча, побач зь якой на самым высокім месцы стаялі царква і касцёл, будынак мясцовага праўлення, некалькі лавак з таварамі сялянскага хатняга ўжытку. Галоўная вуліца была шырэйшай за іншыя, часам брукаваная. Пры ўездзе ў мястэчка знаходзіліся заезд і карчма. На перакрыжаванні дарогаў ставіўся велізарны крыж. У цэнтральнай частцы знаходзіліся некалькі добрых дамоў, якія належалі сьвятарам і буйным гандлярам. Крыху воддаль жылі і працавалі рамеснікі. Ускрайкі займалі сялянскія гаспадаркі.

— Ці можна сказаць, што Беларусь гістарычна — краіна мястэчкаў?

— Безумоўна. Такая ж урбаністычная мадэль у XV—XVIII стагоддзях існавала ва ўсёй Цэнтральнай і Заходняй Эўропе. Мястэчкі рабілі Беларусь эўрапейскай краінай. Можна сказаць з упэўненасцю: ёсць мястэчкі — ёсць Беларусь, няма мястэчкаў — няма Беларусі.

— І калі яны ўзьнікаюць на беларускіх землях?

— Узьніклі мястэчкі ў XIV стагоддзі. Гэта быў якраз той час, калі ў дзяржаўнай казне ВКЛ зьявіўся лішак грошай для разбудовы гарадоў і мястэчкаў. Гэтыя грошы здабываліся ваеннымі паходамі вялікіх князёў літоўскіх Альгерда й Вітаўта, працай беларускага народу і ўсталяваньнем сталых гандлёвых сувязяў з заходнеэўрапейскімі краінамі. Ад XIV стагоддзя пльгты беларускага лесу пачалі спускацца па рэках да Балтыйскага мора. Эўропе спатрэбіўся мачтавы лес. Марская магутнасць Англіі стваралася ў тым ліку й імпартам беларускага лесу. Першыя мястэчкі раслі пераважна на дзяржаўным экспартце лесу. Многія зь іх сталі фрахтовымі пунктамі гэтага экспарту. Мястэчкі таго часу маглі засноўвацца толькі дзяржавай, і ўсе падаткі ад мястэчкаў ішлі ў казну.

— Які пэрыяд гісторыі быў найбольш спрыяльны дзеля развіцця мястэчкаў?

— Росквіт мястэчкаў прыпаў на пэрыяд ад другой паловы XVI стагоддзя да сярэдзіны XVII. У 1588 годзе права заснавання іх на ўласнай зямлі атрымалі кожны шляхцюк і кожная царкоўная ўстанова. Калі ў XV—XVI стагоддзях на тэрыторыі Беларусі было больш як дзевяць мястэчкаў (пераважна дзяржаўных), то ў XVI—XVII стагоддзях — ужо каля чатырохсот (і пераважна прыватных). Назіралася імклівая ўрбанізацыя беларускіх земляў. Гэтаму спрыяў рост прыбытковасці сельскай гаспадаркі. У той час Эўропа перайшла на пераважна расьліннае

харчаваньне. Цэны на зерне трымаліся высокія. Каб павялічыць прадукцыйнасьць сельскай гаспадаркі, Жыгімонт II Аўгуст і ягоная маці Бона Сфорца, італьянка паводле паходжаньня, правялі ў 1557 годзе ў ВКЛ першую аграрную рэформу пад назвай «валочная памера». Беларускія мястэчкі выступалі своеасаблівымі зборнымі пунктамі сельскагаспадарчай прадукцыі дзеля адпраўкі яе потым рэкамі й праз Балтыйскае мора паводле назначэньня. Рэформа закранала й арганізацыю новых мястэчкаў. Адлегласьць паміж імі была 12—30 кілямэтраў. Таму кожная мястэчка рэальна ахоплівала сваім уплывам акругу радыёсам ня болей за пятнаццаць кілямэтраў. Гэта была якраз тая адлегласьць, якую вясковец мог лёгка пераадолець за дзень, калі не пехатой, дык конна.

— *Цікавая беларуская акалічнасьць: і сёньня, а ў мінулым перадусім, на захадзе Беларусі невялікія населеныя пункты называюць мястэчкамі, а на ўсходзе — вёскамі. Мястэчка найперш уласьціва для заходняй Беларусі?*

— Бальшыня мястэчкаў узьнікала на захадзе, які меў блізкія й зручныя сувязі з эўрапейскімі рынкамі, меней — на ўсходзе. Але і ўсход уцягваўся ў эўрапейскі гандаль праз сыстэму рэкаў і гужавы транспарт. На ўсходзе эўрапейскі ўплыў і заканчваўся, між іншым, межамі басэйну Дняпра й Заходняй Дзвіны. Басэйн Волгі ўжо цягнуўся да паўдзённага, мусульманска-азіяцкага сьвету. А Беларусь была неад’емнай часткай эўрапейскага эканамічнага арганізму. Калі ейныя рэкі выступалі капілярамі, то мястэчкі — своеасаблівымі лімфатычнымі вузельчыкамі гэтага арганізму.

— *Якую ролю адыгрывалі мястэчкі ў палітычнай, эканамічнай, культурнай арганізацыі дзяржавы?*

— Мястэчкі былі добрымі сувязнымі й на ўнутраным

рынку. Празь іх здабыткі вясковай працы траплялі ў гарады. А гарады ў сваю чаргу выкарыстоўвалі мястэчкі як пасярэднікаў для збыту сваіх прамысловых вырабаў вяскоўцам. Як вынік, і маленькія беларускія вёсачкі ўцягваліся ў таварна-грашовыя дачыненьні й траплялі пад эканамічны ўплыў гарадоў. Мястэчкі прэзэнтавалі таксама лякальную культуру, якая духоўна ўзбагачала гарады. І ў сваю чаргу служылі гарадам каналам дзеля напаўненьня вясковага асяродзьдзя гарадзкой сьвядомасьцю й культурай. Дзякуючы мястэчкам кожная беларуская вёсачка рабілася часьцінкай агульнабеларускай культурнай прасторы на чале з гарадамі. Што да грамадзкай ролі, мястэчкі мала чым саступалі гарадам. Паводле Бельскага сэйму 1564 году, яны атрымалі нароўні з гарадзкімі цэнтрамі магчымасьць набываць магдэбурскае права й вызваляцца з-пад апекі фэадалаў.

— *Як зьмянілася роля мястэчкаў пасля таго, як Беларусь стала часткай Расейскай імперыі?*

— Пасля далучэньня Беларусі да Расеі мястэчкі ператвараліся ў рэзэрвацыі для габрэйскага насельніцтва. Заснаваньне новых мястэчкаў прыпынілася. Будаўніцтва чыгунак паскорыла бег тавараў і тым зьменшыла колькасьць патрэбных гандлёвых пунктаў, якімі зьяўляліся мястэчкі. Такія мястэчкі царская адміністрацыя тут жа пераводзіла ў разрад сельскіх паселішчаў. Адзінай падставай было тое, што ў Расеі мястэчкаў не існавала. А таму колькасьць мястэчкаў у Беларусі паменшылася з чатырохсот васьмнаццаці ў 1863 годзе да трохсот дваццаці двух у пачатку ХХ стагодзьдзя. Царскі ўрад увогуле плянаваў частку мястэчкаў зрабіць вёскамі й толькі больш значныя перайменаваць у пасады. Праўда, на ажыцьцяўленьне гэтага праекту казна не знайшла дастатковых сродкаў. Не знаходзілася сродкаў і на перавод найбольш выбітных мястэчкаў у разрад гарадоў. Ва ўмовах цар-

скай Расеі працэсы ўрбанізацыі празь мястэчкі, вёскі й выдзяленьне зь сялянства гарадзкіх станаў істотна ўскладніліся. Гэтым працэсам царскі ўрад ніяк не спрыяў. Беларусы ператвараліся ў сялянскую нацыю, безабаронную перад знешняй небясьпекай і якая лёгка прыстасоўваецца да ўлады, нават калі тая чужынская. Далучэньне Беларусі да Расеі мела шмат адмоўных вынікаў. Але, можа, самым трагічным было якраз запавольваньне й дэфармацыя ўрбаністычнага працэсу, які забясьпечваў фармаваньне паўнаважнай беларускай нацыі.

— *Але расейцы не змаглі цалкам зьнішчыць беларускіх традыцыйных паселішчаў — мястэчкаў...*

— Сапраўды, царская ўлада не змагла канчаткова зламаць традыцыйную ўрбаністычную мадэль Беларусі. Буйныя мястэчкі захоўваліся й звычайна рабіліся цэнтрамі воласьцяў і парафіяў, а пасья адмены прыгоду і ўвядзеньня чыгунак рабіліся яшчэ больш інтэнсіўнымі трансфарматарамі эканамічнага й культурнага абмену паміж горадам і вёскай. У мястэчках канца XIX — пачатку XX стагодзьдзя гадаваліся статкі адкормленых свіней і гусей, якія перапраўляліся потым у гарады. Дый жыцьцё ў мястэчках рабілася ўсё больш урбанізаваным. Вось як навукоўцы апісвалі тыповае мястэчка напрыканцы XIX стагодзьдзя:

Праваслаўны сьвятар мястэчка Крэвы сьведчыў, што ў 1871 годзе ягоныя прыхаджане мяшчанскага саслоўя імкнуліся пераўзысьці сялянаў. На сьвяточны дзень многія мелі сурдут чорнага, радзей шэрага колеру; іншыя — камізэлькі й нават манішкі. Апрачаліся ў каптаны, але ўсё ж чорнага колеру, а ня шэрага, як вяскоўцы. Мужчыны галіліся, пакідалі толькі невялікія вусы й рэдка — бакенбарды. Жанчыны ў сьвяточныя дні апрачалі стракатыя паркалёвыя, а то й ваўняныя сукенкі.

Перад вяскоўцамі мяшчане любілі паказаць сябе гараджанамі. Сяляне ставіліся да іх з належнай пашанай, але за вочы — пасьмейваліся.

Мястэчкі заставаліся скарбніцай разнастайнай народнай творчасці — у іх былі своеасаблівыя й фальклёр, і звычаі, і рамёствы. Дзеля выжываньня местачкоўцам даводзілася рабіцца вынаходлівымі. Вось жа мястэчка Боцькі на Гарадзеншчыне было слаўнае ў сярэдзіне XIX стагодзьдзя вытворчасцю нагаек і бізуноў — школьнікі называлі іх «боцькаўскімі ўтаворшчыкамі». А ў мястэчку Глуск на Бабруйшчыне наладзілі ў пачатку XX стагодзьдзя выраб з асінавай стружкі рознакаляровых бантаў. Жыхары ж мястэчка Гарадок, што на Ашмяншчыне, у 1860-х гадах гандлявалі п'яўкамі, якіх прывозілі з ваколіцаў Гомелю.

— *У 1917 годзе грывнуў у Расеі бальшавіцкі пераварот. Ягоны водблск у Беларусі стаўся таксама разбуральным. Як гэта паўплывала непасрэдна на мястэчкі?*

— Пасьля бальшавіцкага перавароту, у гады нэпу, меней як траціна са 176 беларускіх мястэчкаў БССР афіцыйна захавала свой статус. Паводле ж меркаваньня вядомага беларускага географа Мікалая Азбукіна, мястэчкамі маглі звацца ў той час ня меней як трыста паселішчаў. Праўда, у адрозьненне ад царскага ўраду, мясцовае савецкае кіраўніцтва сваімі дэкрэтамі ня толькі вынішчала, але й засноўвала новыя мястэчкі. Калі ў 1925 годзе ў БССР было 43, то ў 1930-м — ужо 68 мястэчкаў. Аднак, савецкі рэнсанс мястэчкаў працягваўся нядоўга. У 1938 годзе Прэзыдыюм Вярхоўнага Савету БССР зацьвердзіў клясыфікацыю паселішчаў рэспублікі. Мястэчкам у гэтай клясыфікацыі ўжо не знайшлося месца: буйнейшыя ператварылі ў гарады, сярэднія — у гарадзкія ці рабочыя пасёлкі, а меншыя, без прамысловых прадпрыемств.

ваў — у вёскі. Тое, што распачало самадзяржаўе, дакончылі бальшавікі. Мясцічкі, як сувязныя рынку, станавіліся не патрэбныя і замяняліся паселішчамі-казармамі, тыпу рабочых пасёлкаў. Сталінскі талітарны рэжым увогуле мог трымацца толькі на адміністрацыйнай аднастайнасці і ўніверсальнасці. А мясцічкі выбіваліся з гэтага правіла. Што тычыцца Заходняй Беларусі, дык там мясцічкі захоўваліся да 1939 году.

— *З Вашага гледзішча, ці варта аднаўляць сёння старую ўрбаністычную сыстэму Беларусі? Можа, хай слова «мясцічка» застаецца толькі напамінам пра добрую, прыгожую спадчыну?*

— Незалежная Літва аднавіла назву «мясцічка». Думаю, Беларусь таксама павінна зрабіць тое ж, калі яна дбае пра захаванне ўласнай культурнай спадчыны. А вось функцыянальна аднавіць мясцічкі будзе цяжка. На гэта запатрабуюцца немалыя грошы. Беларусь пакуль не настолькі багатая, яна ня можа ўтрымліваць ня толькі мясцічкі, але і звычайныя вёскі. Вось тыя паціху і канаюць. І ўсё ж перспэктывы дзеля адраджэння пэўнай колькасці мясцічкаў ёсць. Беларусь можа стаць клясычным прыкладам транзітнага гандлю ў Еўропе. І тады, трэба спадзявацца, адбудавання мясцічкі, як і ў пэрыяд Сярэднявечча, дапамогуць Беларусі адчуць сябе часткай адзінага эўрапейскага арганізму.

ПОЛАЦКІ ЛЯБІРЫНТ

Размова зь Пятром Васючанкам

«Вось сымбаль твой, забыты краю родны!..» — вымавіў Максім Багдановіч, параўнаўшы Беларусь зь зернем, што тысячы гадоў праляжала ў зямлі ды і не загінула, а дало плён. «Кветка шыпшыны», «Краіна-браначка», «Раскіданае гняздо», «Руіны страляюць ва ўпор», «Край балотаў і лясоў», «Зямля пад белымі крыламі» — гэта ўсё знаёмыя нам вызначэнні лёсу і аблічча Бацькаўшчыны. Але ёсць і іншы сымбаль, меней зашмальцаваны, — Беларусь як лябірынт. Аўтар гэтага сымбала — пісьменьнік, навуковец Вацлаў Ластоўскі:

Першы мой сон стрывожыў ціхі стук у вакно. Я ўскочыў з ложка й, падышоўшы, пабачыў у вакне вусатае аблічча Падземнага чалавека. Ён даваў мне знакі рукамі, каб адчыніць яму вакно, прычым клаў палец на вусны, даючы гэтым знак, каб я не нарабіў гоману. Калі вакно было адчынена, ён сеў на падвакоўнік, зажыў зь сярэбранай табакеркі й пачаў гаварыць шэптам:

— *Я даўно ўжо ведаю, дзе ход у схаваную бібліятэку, але сам ня рухаў яе й нікому не паказваў, маўчаў, баючыся, каб не заграбілі ў нас і гэта апошняе багацце. Адзайвайцеся, пойдзем! Я ўзяў з сабой свечку, ліхтарню і ўсё патрэбнае...*

Няма што казаць аб тым, як хутка я быў арануты й гатовы ў дарогу.

— *У якіх сэнсах лябірынт ёсць знакавым для Беларусі?*

— Я перадусім лічу лябырынт адным з сымбалаў развіцця беларускае нацыі. І прыйшоў да гэтага сымбала я ў далёкім дзяцінстве, якое, на маё шчасце, правёў блізка ля сцэнаў Спаса-Эўфрасіньнеўскай царквы. І мы, полацкія мальцы, бавілі час у шуканьні слыннага Полацкага лябірынту, пра які пагалоска хадзіла яшчэ ў той час, калі мы нават ня чулі пра творы Ластоўскага, ня тое што чыталі іх. Мы былі перакананыя, што ўваход у Полацкі лябірынт хаваецца ў сутарэньнях Крыжаўзвіжанскай царквы. Нас не палохалі жахлівыя пагалоскі пра гэты лябірынт, што ў ягоных пастках знікаюць людзі, калі чалавек ступае на дошкі й ляціць у прорву. Нас не палохала й пастава жалезнага рыцара, які чакаў, калі вы выходзіце зь лябірынту: вось ён стане насупраць вас з жалезным мячом, і вы застаняцеся там на векі. Я мяркую, што мы абавязкова б знайшлі ўвойсьце ў лябірынт, калі б не вартаўнік, які павесіў на дзьверы Крыжаўзвіжанскай царквы важкі замок. А ў ёй развіў трусой, якіх у яго было ажно дзвесьце. Я ня ведаю, дзе цяпер гэты вартаўнік, ён даўно памёр. Я ня ведаю, у якім ён коле пекла... А ўваход у Полацкі лябірынт працягваюць шукаць.

— *Полацкія лябірынты, апісанья Вацлавам Ластоўскім, напэўна ж, не адзіныя ў Беларусі. У кожным старадаўнім месцы альбо мястэчку, дзе захаваўся замкі, храмы, палацы або рэшткі іх, захаваўся й свае легенды пра іхныя лябірынты...*

— Усюды, дзе ёсьць замкі, дзе ёсьць храмы, дзе ёсьць лёхі — ёсьць і легенды, паданьні й показкі пра лябірынты. Але Полацкі лябірынт ёсьць рэальнасьцю, правэранай ня толькі навукौўцамі-археолягамі, але й выпадковымі сьведкамі. Ёсьць сьведчаньні людзей, якія сапраўды пабывалі ў гэтых лябірынтах. У іх пакідалі свае надпісы, аўтографы на сыяне полацкія кадэты. Не адно пакаленьне полацкіх падшыванцаў

лазіла па тых катакомбах. Я думаю, што калі лябірынт ня знойдуць археолягі, дык абавязкова знойдуць дзеці. Калі-небудзь...

— *Твор Ластоўскага пра полацкія лябірынты поўны фантазмагорыяў, вобразаў, сымбалаў, якія вельмі цяжка расчытаць. Мне падаецца, што гэта твор-шыфр. Ці ня ім кадаваў Ластоўскі беларускі шлях і што ён мог мець у задуме?*

— Я моцна падазраю, што Вацлаў Ластоўскі сапраўды быў у тым лябірынце. І апісаў яго з уласных уражаньняў. Заўважце, апавяданьне ў «Лябірынтах» ідзе ад першай асобы. Але й для літаратуразнаўцаў гэты твор — своеасаблівы лябірынт, у якім яны заблукалі й дагэтуль ня могуць вызначыць, што гэта — фантастычная аповесьць, філязофская проза альбо раман жахаў? Што ж належыць да міталягічнага вобразу лябірынту, ягонай мэтафарычнасьці, дык Ластоўскі здолеў памясьціць у сутарэньні свайго лябірынту ўсе багацьці крыўскай цывілізацыі, уключна са слыннай бібліятэкай Сафійскага сабору. У полацкім лябірынце існуюць таямнічыя лябараторыі, у якіх працуюць альхімікі й жрацы, дзе вырабляюць адметную сынтэтычную ежу й нават старку. Ластоўскі памясьціў туды й істоту, падобную на робата, нешта з мэталу. Усе дзівосы пісьменьнік зьмясьціў у сутарэньнях Полацкага лябірынту, мяркую, таму, што быў перакананы: лябірынт — формула крыўскай (беларускай) цывілізацыі. Гэтая формула ейнага існаваньня й самазахаваньня. Заўважце, колькі існуе беларуская нацыя — столькі разоў яна раз-пораз сыходзіла ў сутарэньні часу. Так было з Крывіяй, якая была дый сышла, так было з Полацкім княствам, якое растварылася ў нетрах Вялікага Княства Літоўскага. Потым краіна абярнулася ў Беларусь, а затым у «Северо-Западный край». Мы мянялі свае імёны, мы сыходзілі й зноў вярталіся.

— Гэта гістарычныя ўцёкі ад сябе, спосаб бытаваньня нацыі або выжываньня?

— Па-рознаму можна называць: і самапрыніжэньнем, і ўцёкамі, і самазахаваньнем. Заўважце, беларусы часцяком любяць прыбядняцца. «А беларусы ж нічога, нікога ня маюць», — казаў Янка Купала. Герой Францішка Багушэвіча, Мацей Бурачок, кажа так пра сваё жытло: «Бедна мая хата, падлога прагніла». Але нікога з чужынцаў не падпусьціць пад вокны, каб яны не заўважылі, што там унутры. На маю думку, беларусам абрыдлі частыя рабункі. Самае каштоўнае яны імкнуцца захаваць у таямнічых, рэальных або мэтафізычных, сховах. Зрэшты, заўважце: для беларускай культуры характэрны фэномэн андэграўнду й ананімнасьці. Шмат імёнаў зьнікла, а культура, літаратура, мастацтва засталіся. Яскравым прыкладам — ананімная літаратура XIX стагодзьдзя. Прыгадаем таксама фэномэн унутранай эміграцыі, практыку маўчаньня, якую скарыстоўвалі Янка Купала й іншыя нашаніўцы з прыходам савецкай улады. Заўважым, што андэграўнд існаваў у савецкі час і ў самім Наваполацку. Я маю на ўвазе літаратурны андэграўнд, які таксама меў лябірынтную назву — «Блакітны ліхтар». Пакрыёмнасьць, прыхаванасьць — рысы беларускага існаваньня.

— Атрымліваецца, што мы цяпер можам правесьці аналёгію нават з назвай нашага выданьня: Беларусь як Атлянтыда? Вось так наўпрост?

— А давайце ўявім сабе Атлянтыду, якая раз-пораз адрываецца ад дна і ўспывае, а потым ізноў тоне. Беларускі лябірынт — гэта ня толькі блуканьне ў цемры, гэта й сьвятло, якое бруіцца ў канцы сутарэньняў, гэта й выйсьце зь лябірынту. Усё, што хавалася да часу, яно ўваскрасае, яно зьяўляецца. Зьяўляюцца імёны аўтараў ананімных твораў, напісаных у

XIX стагодзьдзі. Вяртаюцца творы, згубленыя або забытыя. Вяртаюцца творы, рэпрэсаваныя ў 1930-я гады й забароненыя да часу. Вяртаюцца цэлыя літаратурныя стагодзьдзі. Так сплыло, сышло ў фальклёр пісьменства XVIII стагодзьдзя. Гэты мацярык літаратуры адкрыў доктар Адам Мальдзіс і вярнуў яго. Нарэшце, вяртаецца дзяржаўнасьць. Некалі казалі, што беларусы ня мелі сваёй дзяржаўнасьці. Сёньня мы ведаем, што першай формай дзяржаўнасьці было Полацкае княства, — прыкмета лябірынтнага існаваньня, зьнікненьня й вяртаньня.

— Але дзе ў лябірынце Беларусі тыя куты, якія вызначаюць лёгіку выйсьця зь яго?

— Мне думаецца, трэба шукаць лёгіку ў нашых нацыянальных адраджэньнях, якіх дасьледчыкі налічваюць ад трох да дзесяці. Зьмяняецца пакаленьне, і беларусы вяртаюцца да згубленых каштоўнасьцяў. А рытміку, чаргаваньне гэтых адраджэньняў можна вылічваць, можна тлумачыць рознымі прычынамі. Адны тлумачаць іх сонечнай актыўнасьцю, іншыя — этапамі актыўнасьці нацыі, рытмамі ейных усплёскаў і затуханьняў. Я ж прапаную толькі схему сыходжаньня, захаваньня, кансэрвацыі каштоўнасьцяў ды іхнага вяртаньня.

— Для Вас лябірынт ёсьць сымбалам беларускага быцьця. А калі прызнаць лябірынт за ўнівэрсальную формулу, уласьціваю ўсім нацыям? Якую адметнасьць тады мае беларускі лябірынт? А мо некаторыя нацыі існуюць, бытуюць, разьбіваюцца па-за гістарычным, культурным лябірынтам?

— Ёсьць нацыі, якія не губляюць ні сваіх гістарычных найменьняў, ні сваёй спадчыны. Прыкладам, індыйскія цывілізацыі, альбо кітайская, пры ўсіх ператрусах, гістарычных зломах культурныя каштоўнасьці ў цэлым захоўвалі. Ёсьць, аднак, нацыі, якія

вядуць падобнае лябірынтнае існаваньне, разьвіцьцё якіх сыдзіхае на стагодзьдзі, — прыкладам, славацкая культура. Дый культура іншых вялікіх і малых народаў Цэнтральнай Эўропы.

— *Тады можна прызнаць, што лябірынтнае існаваньне зьяўляецца гарантыяй неўміручасьці беларускага культурнага й гістарычнага быцьця?*

— Мяркую й веру, што гэта так. Але часам маёй веры перашкаджае мроя жалезнага рыцара, які стаіць на парозе й аднойчы можа так зачыніць дзьверы, што зь лябірынту Беларусь ніколі ня выйдзе. І тады лябірынт застаецца помнікам культуры, помнікам цывілізацыі, якім ёсьць лябірынт Крышкі. Інакш кажучы, у свеце не бывае нічога бясконцага. Гісторыя можа ня вытрымаць той працяглай гульні, якую задумалі зь ёю беларусы. Ланцуг беларускіх адраджэньняў рана ці позна ўсё ж павінен нечым скончыцца. Мне б хацелася, каб гэта былі народзіны, каб гэта было канчатковае афармленьне беларускай нацыі, ейнай культуры й гістарычна абгрунтаванай схемы разьвіцьця. Лябірынт адыграў сваю ролю ў жыцьці беларускае нацыі. Ён захаваў ёй жыцьцё ў час самых жорсткіх выпрабаваньняў, але трэба выйсці зь лябірынтнага існаваньня да таго, як гісторыя — гэты жалезны рыцар — замкне перад Беларуссю дзьверы назаўжды.

ЯНЫ БУДАВАЛІ ВІЛЬНЮ

Размова зь Сяргеем Харэўскім

Вільня, старадаўняя сталіца колішняй дзяржавы, у параўнаньні зь іншымі эўрапейскімі сталіцамі — горад даволі малады. Вядома, што толькі ад канца XI стагодзьдзя тут вырасла больш-менш буйное места. У сталіцу ж яно пераўтварылася толькі за Гедымінам, у сярэдзіне XIV стагодзьдзя. Калі ж за Вітаўтам Вялікае Княства Літоўскае разраслося ад Балтыкі да Чорнага мора, Вільня стала цэнтрам самай буйной дзяржавы Эўропы ад часу Рымскае імперыі. Натуральна, сюды сыякаліся скарбы матэрыяльныя й духоўныя з усіх неабдымных абшараў краю. Перафразоўваючы паэта Ўладзімера Жылку, «прыбой нямоўкнучы з палёў» грукаўся ў віленскія брамы стагодзьдзямі. А пры канцы мінулага стагодзьдзя Вільня была абвешчана ЮНЭСКО здабыткам усясьветнае спадчыны. Тут мірна суседзяць помнікі розных эпохаў і сьвятыні розных канфэсіяў.

— *Гледзячы сёньня на характэрнае віленскіх вуліцаў і плошчаў, сьвятыняў і палацаў, узьнікае пытаньне — хто ж гэта ўсё будаваў?*

— Сярод тых дойлідаў, што стагодзьдзямі стваралі віленскае характэрнае, багата беларускіх імёнаў. Самыя вядомыя зь іх — гэта Тамаш Жаброўскі з Наваградку, Дзянізі Чадай з Пінску, Габрыель Лянкевіч з Полацку, Аляксандар Аўсюкевіч, Ян Несямкоўскі, Ян Шантыр, Караль Падчашынскі, Казімер Камінскі, Аўгустын Касакоўскі, Браніслаў Тычэцкі.

— *На вялікі жал, большасьць гэтых імёнаў мала вядомая сучасным беларусам... Вільня вельмі ціка-*

вая сваёй барочнай архітэктурай. Хто ствараў гэтыя ўнікальныя ансамблі?

— Запачаткаваў у Вільні гэты стыль Ян Франковіч. На мяжы XVI і XVII стагодзьдзяў менавіта гэты архітэктар збудаваў найвялікшыя бажніцы: касьцёл Сьвятога Яна пры ўнівэрсытэце, касьцёл Сьвятога Казімера побач з ратушай, а таксама царкву Сьвятога Духа ў славурым кляштары пры Вострай Браме.

— А адкуль ён быў родам? Дзе ён навучыўся дойлідству?

— Нарадзіўся ён у Менску ў 1559 годзе. Як і ягоны бацька, быў рамесьнікам-кушняром. Затым увайшоў у закон езуітаў. Крыху пажыў у кляштары ў Рызе. Доўгі час жыў у Нясьвіжы, дзе быў у езуітаў пекарам. Тут у 1594 годзе Франковіч сустрэўся з выбітным эўрапейскім архітэктарам, італьянцам Янам Марыя Бэрнардоні, які прыехаў на запрашэньне Мікалая Крыштафа Радзівіла. Бэрнардоні за некалькі гадоў здолеў навучыць усяму, што ведаў сам, свайго маладзейшага сябра Франковіча. Менавіта Ян Франковіч ставіў купал над нясьвіскім касьцёлам Божага Цела. Пра гэта сьведчыць выяўлены пры канцы XX стагодзьдзя ва ўкраінскай Акадэміі навук альбом архітэктурна-будаўнічых праектаў, што належыць, як мяркуецца, Яну Франковічу. Вось так беларускі кушнер і пекар, які ніколі ня бачыў Італіі й наагул ніколі не зьяжджаў зь Беларусі, стаў першым у нашых краях архітэктарам эпохі барока.

— А калі ж ён і чаму апынуўся ў Вільні?

— Маладому тады закону езуітаў бракавала, як бы сёньня казалі, кваліфікаваных кадраў, таму, калі паўстала патрэба будаваць віленскі езуіцкі кляштар з касьцёлам Сьвятога Казімера, выбар быў зроблены на карысьць Франковіча. Гэта было ў 1604 годзе. Бу-

доўля рассягнулася на чатырнаццаць гадоў, але ў выніку паўстала ў Вільні бажніца, у невядомым тады тут стылі — барока. Паводле пляну й першапачатковага вобразу, гэтая сьвятыня амаль дакладна паўтарала рысы касьцёлу Божага Цела, што ў Нясьвіжы. Але касьцёл Сьвятога Казімера шматкроць перавысіў памерамі свой правобраз. Адно вышыня купалу сягае на сорок мэтраў угару. Ян Франковіч усьлед за сваім настаўнікам Бэрнардоні імкнуўся стварыць бажніцу як мэтафару Сусьвету: просты крыж, а над ім — купал.

— А навошта спатрэбілася Франковічу перабудоўваць касьцёл Сьвятога Яна?

— Ёсьць пра гэта нават паданьне. І яно досыць вусьцішнае.

Памёр у Вільні адзін багацей. У касьцёле Сьвятога Яна быў настаўлены адмысловы катафалк... А ўначы злодзеі вырашылі скрасьці дарагія пярсьціёнкі й ланцугі памерлага. Дзеля таго затрымалі тыя злыдні хлопца, які меўся той ночы пільнаваць касьцёл. Пагражаючы яму сьмерцю, змусілі яго паздымаць зь нябожчыка пярсьціёнкі, каб затым перадаць ім іх праз акенца. Хлапец, які шматкроць ужо начаваў у гэтым касьцёле, на гэты раз адчуваў невыказную трывогу. Дрыжучы ад жаху, узяўся за палец нябожчыка, абы як найхутчэй паздымаць пярсьціёнкі. Але... нябожчык раптам заварушыўся ў труне, сьціснуў рукі, раскрыў шырока вочы й загадаў гучным голасам:

— Браты, нябожчыкі, ратуйце мяне!

Пачалі рухацца камяні пахавальныя, ламацца саркафагі, і зь ляскатам распахваючы дзьверы, адчыняцца ўваходы ў скляпеньні. Зь пякельнага агню з трунаў паўставалі памерлыя й напаўнялі касьцёл... Увесь той тлум нябожчыкаў складаўся з магнатаў, сэнатараў, князёў, рыцараў і заможных

мяшчанаў, не бракавала таксама й кабет, і нават немаўлятак...

Злодзеі, чакаючы пад акном, як пачулі той гвалт пякельны, паўцякалі. Хлапец, напаўпрытомны ад жуды, вырваўся з рук нябожчыка. Але памерлыя даганялі яго. Тады хлопчына зь велізарным пачуццём перажагнаўся і ўзмаліўся:

— Езус, Марыя!

І тады з тае вышыні, на якую ўзьлезлі, абрынуліся нябожчыкі ўніз, разам са сваімі трунамі й надмагільнымі камянямі. Калі раніцай касцёл адамкнулі, людзі пабачылі наўкол безьліч костак ды мерцьвякоў сярод перакулёных нагробкаў, трунаў ды плітаў. Усё было раскурочана, уваходы ў пахавальні параскрываныя, дамавіны амаль усе пустыя, за выняткам некаторых, у якіх, як сьцьвярджае паданьне, спачывалі сном вечным айцы езуіты. Бо толькі, бадай, яны й былі без граху. Тады прыступілі да разбору тых парэшткаў і іхных трунаў, дзе яны колісь ляжалі. Трывала гэта ажно два тыдні, гэткае было іхнае мноства. Усіх тых нябожчыкаў перавезлі за Рудніцкую браму й там, за касцёлам Сьвятога Сьцяпана, што й да сёньня стаіць за віленскім аўтавакзалам, пахавалі.

Як бы там ні было, але касцёл Сьвятога Яна быў моцна пашкоджаны да прыезду Яна Франковіча. Відавочна, гэта сталася вынікам бясконцых пахаваньняў у тоўшчы гатычных муроў. Вось яны й ня вытрымалі. Пра той выгляд, што набыў касцёл Сьвятога Яна, мы можам меркаваць па малюнках і праекце Яна Франковіча, што цудам ацалелі й перахоўваюцца цяпер у адным з кіеўскіх архіваў. Калі параўнаць тыя старыя праекты пачатку XVII стагодзьдзя й цяперашні плян касцёлу, то можна заўважыць, што плян у агульных сваіх рысах не зьмяніўся ад таго часу. Да нас дайшлі й скляпеньні, і бакавыя фасады, і вокны

гэткімі, якімі іх узвёў дойдзід Франковіч. Памёр Франковіч у 1627 годзе.

— *І ўжо амаль праз тры дзясяткі ціхамірных гадоў старадаўнюю сталіцу зноў захлынула нава-ла. 8 жніўня 1655 году ад рана, калі люд віленскі кленчыў і маліўся ў бажніцах, у Вільню ўварваліся дзясяткі тысяч казакоў, што былі перадавымі войскамі арды маскоўскага цара Аляксея. У адзін той дзень у Вільні загінула 20 тысяч чалавек, пасьля чаго казакі падпалілі горад з усіх бакоў. А як увайшоў сюды й сам цар Аляксей, то ў Вільні трэба было Вільню шукаць. І адбудоўцаў Вільню да-вялося ўжо наступнаму пакаленьню беларускіх дойдзідаў... Дзе ж вучылася архітэктуры гэтая пляда беларускіх архітэктараў?*

— Па ўсёй Эўропе. Тамаш Жаброўскі — у Вене, Аўгсбургу, Празе. Габрыель Лянкевіч тры гады вучыўся ў Рыме. Марцін Пачобут-Адлянціцкі спачатку атрымліваў адукацыю ў Празе, затым тры гады — у Францыі, а пазьней — у Італіі. Андрэй Езярніцкі, прыдворны дойдзід Радзівілаў, навучаўся ў Францыі, Італіі, Аўстрыі, Караль Падчашынскі ў Пецяўбургу, Італіі і ў Парыжы. Так што ўзровень адукацыі быў самы высокі, эўрапейскі.

— *І атрыманую школу прымянілі ў Вільні?*

— У Эўропе тым часам панаваў стыль ракако. У Беларусі за клясыка ракако ўважаюць Тамаша Жаброўскага. Нарадзіўся ён пад Наваградкам, у вёсцы Мітраполь у 1714 годзе. Ён, як і Франковіч, таксама быў езуітам і доўгі час выкладаў у Віленскай акадэміі матэматыку, архітэктуру й астраномію. Пры ёй ён і пабудаваў славетную абсэрваторыю ў стылі ракако для сваіх дасьледаваньняў. Яна цудоўна захавалася да нашых дзён. Таксама ў Вільні ён пабудаваў у 1748—1750 гадах касцёл Сьвятога Ігната зь езуіцкім кля-

штарам, дзе засталіся багатыя аздобы паводле ягоных праектаў, а таксама кіраваў чарговай перабудоваю касьцёлу Сьвятога Яна. Зрэшты, гэты касьцёл перабудоўвалі яшчэ больш за сто пяцьдзесят гадоў пасля Жаброўскага. Так, паводле праекту выбітнага беларускага дойліда Габрыеля Лянкевіча, прафэсара архітэктуры Полацкага калегіюму езуітаў, была завершаная рэканструкцыя капліцы Агінскіх і быў аформлены фасад прэсьбітэрыя, што выходзіць на вуліцу. Упрыгожаная Лянкевічам бажніца Сьвятога Яна са званіцай набыла завершаны выгляд. А яшчэ пазьней яе рэканструяваў Караль Падчашынскі, які быў родам з Жырмунаў, што на Воранаўшчыне.

— *Атрымліваецца, што менавіта беларускія архітэктары два стагодзьдзі будавалі сьланны Віленскі ўнівэрсытэт і цудоўную бажніцу Сьвятога Яна. А што ж Жаброўскі? Чым ён быў яшчэ вядомы?*

— Заняткі Жаброўскага астраноміяй, фізыкай, матэматыкай дзівілі многіх ягоных сучасьнікаў, пра яго было багата чутак. Некаторыя атаясамлівалі яго з чарнакніжнікам Твардоўскім. У віленскай інтэрпрэтацыі ён — езуіт, настаўнік, астраном, матэматык, будаўнік, да таго ж і чорнавалосы, і даўганосы. Такой калярытнай асобаю мог быць адно Тамаш Жаброўскі... Нават ягоны партрэт цалкам адпавядае паданьням. Вось толькі ў віленскай вэрсіі паданьняў пра знакамітага чарнакніжніка з псэўданімам Твардоўскі больш гумару. Пасля Твардоўскага засталася багата кніг, што пасля параскіданья былі па розных бібліятэках. Але адна зь іх, пад назваю «*Libet magnus*», прыкутая жалезным ланцугом да сьцяны, заставалася ў патаемным пакоі Віленскай акадэміі езуітаў.

Адзін шкаляр-боўдзіла дачуўся, што нібы той, хто тую кнігу чытаў, атрымаваў у дарунак ад д'ябла ўсё, чаго б жадаў. А таму шкаляру ўсё маніліся

незьлічоныя скарбы. Закраўся ён уночы да бібліятэкі, адшукаў тую патаемную камору, дзе была запаветная кніга. Разгарнуў яе й пачаў чытаць розныя матэматычныя формулы слыннага чарнакніжніка... Неўзабаве перад ім паўстала жахлівая постаць і пакорліва спыталася, чаго б той шкаляр жадаваў. Юнак зьякаўся й зь перапуду, замест таго, каб напросіць безьліч грошай, як меўся, здзервянелым ротам прамовіў: «Хачу пятрушкі!». Паслухмяны шатан пачаў насіць яму тую пятрушку ў бібліятэку. Праз вокны й дзьверы, ад усіх бакоў насыпалася вазамі зяленіва. Але, на шчасьце, за акном засьпяваў певень. Д'ябал спыніў сваю работу. А недарэку шкаляра гэтак і прызвалі Пятрушкам.

Сьмех сьмехам, але зьвяртаюць на сябе ўвагу дзьве сур'ёзныя рэчы. Па-першае, сапраўды тыя найскладанейшыя матэматычныя разьлікі, якімі займаўся архітэктар і астраном Жаброўскі, былі няўцягнымі для бальшыні людзей. А па-другое, нічога ў тым страшнага не было, пра што й сьведчыць гэтае камічнае паданьне. Акрамя Вільні, Тамаш Жаброўскі, хоць і пражыў усяго 44 гады, яшчэ шмат чаго збудаваў у розных месцах Беларусі. Прыкладам, сядзібу Агінскіх у Гануце, што на Смаргоншчыне, і рэзыдэнцыю езуітаў з касьцёлам у Жодзішках. Ад 1746 году будаваў езуіцкі кляштар з касьцёлам, што пазьней прыстасавалі пад муры вядомай фартэцыі ў Бабруйску. Мяркую, што знойдзецца й яшчэ нешта. Беларускія дасьледчыкі толькі прыступаюць да гэтых шуканьняў.

— *На зьмену барока й ракако прыходзіць новы стыль — клясыцызм. У гэтым стылі ці працавалі беларускія дойліды ў Вільні?*

— *Натуральна! Скажу нават больш: на мяжы XVIII і XIX стагодзьдзяў у Вільні склалася ўласная магутная*

архітэктурная школа раньняга клясыцызму. Зь Віленскага ўнівэрсытэту выйшла выбітная плеяда дойлідаў-беларусаў: Мікалай Вялічка, Ян Корсак, Антон Рымкевіч, Мікалай Амбражэвіч, Ян Сабалеўскі. Але, бадай, самы вялікі ўнёсак у архітэктурную Вільні ў другой палове XVIII — першай палове XIX стагодзьдзя ў Вільні зрабіла беларуская дынастыя дойлідаў Падчашынскіх. Архітэктар Ян Падчашынскі, які выкладаў архітэктурную ў Віленскім унівэрсытэце й браў удзел у рэканструкцыі Віленскай катэдры й ратушы, збудаваў у радзінных Жырмунах, на Воранаўшчыне, касцёл Адшуканьня Сьвятога Крыжа, а таксама касцёл у Маляцічах паблізу Крычава й ва Ўзьдзе. А ўжо ягоны сын, Караль Падчашынскі, стаў самым выбітным дойлідам Вільні першай чвэрці XIX стагодзьдзя. Ён скончыў Віленскі ўнівэрсытэт і выкладаў у ім. У 1814—1816 гадах, ужо як выкладчык віленскай катэдры архітэктуры, малады Падчашынскі прайшоў акадэмічную стажыроўку ў Пецярбургу. Затым навучаўся ў Італіі й Францыі. У Вільні Караль Падчашынскі збудаваў велізарны палац на Тускуленах, што на беразе Вяльлі, каля Антокалю. Спачатку гэта была рэзыдэнцыя віленскага губэрнатара Рымскага-Корсакава, пасля палац набыў маршалак тутэйшага дваранства Пісанка. Таксама Падчашынскі пабудаваў палацы генэрал-губэрнатара, дзе цяпер рэзыдэнцыя прэзыдэнта Літвы, і біскупа Клангевіча. Ён капітальна рэканструяваў увесь ансамбль Віленскага ўнівэрсытэту. Але найперш праславіўся завяршэньнем рэканструкцыі віленскага Архікатэдральнага сабору, у прыватнасьці, ён завяршыў аздобу вежы-званіцы й... касцёлу Сьвятога Яна. Гэта й былі апошнія будаўнічыя працы ў знакамітай сьвятыні. Да гатычна-барочна-ракайльных азобаў дадаліся й клясыцыстычныя. Прынамсі, кожны, хто бываў у Вільні, мусіў бачыць элеганцкі чатырохкалённы портык на рагу вуліцаў Сьвятаянскай і Замкавай.

— Дарэчы, яшчэ адно паданьне даносіць да нас рэха гістарычнай праўды:

Аднаго дня, летам 1845 году віленская грамадзкасьць была ўзрушаная й зацікаўленая загадкавым здарэньнем. На ганку пры дзьвярах касцёлу Сьвятога Яна сядзеў закрысыціянін тае сьвятыні. Меў ён выгляд разублены й няшчасны, бессэнсоўна бабячыся з залатымі манэтамі, што невялічкай жменяю валяліся на зямлі. На ўсе распыты чалавек нічога ня здолеў паведаміць, і яго, бедака, зьмясцілі ў шпіталь. Аднак пазьней, паміраючы, закрысыціянін здолеў паведаміць перад прычасьцем наступнае: зьявіўся аднойчы да яго дзіўна ўбраны чалавек, падобны да чужаземца, і папрасіў правесці ў касцёльныя лёхі. Пакваніўся на грошы тады той закрысыціянін і згадзіўся. Як зайшлі ў касцёл бакавым ходам, то загадкавы госьць завязаў яму адмысловай хустаю вочы. Доўга-доўга блукалі яны па касцёле. Затым пакрысе пачалі сыходзіць у лёхі. Адчуваліся холад і вільгаць. Раптам чужаніца скамандаваў: «Васта» й развязаў вочы закрысыціянину. Стаялі яны пасярод даўжэзнага калідору перад жалезнымі дзьвярыма. Пры тускным сьвятле лятарні незнаёмец яны ўдвох зь цяжкасьцю адмакнулі дзьверы. А за імі...

Пасярод склепу стаяў вялізарны жалезны куфар. Яго чужаніца адмакнуў уласным ключом. Поўны той быў куфар золатам — манэтамі, кляйнотамі, мэдалямі й пярсцёнкамі. Ад выгляду такога скарбу агарнула млосьць. Незнаёмец тым часам напоўніў некалькі цяжкіх валізаў і зноў завязаў вочы закрысыціянину. Калі ж той ачомаўся, то пабачыў сябе на касцёльным ганку са жменяю залатых у руках. А незнаёмага ніхто болей і ня ўбачыў. Хоць і высветлілі, што такі спыняўся ў гатэлі «Італія», што наймаў фурмана, які завёз

яго да Троцкай дарогі, але ані паліцыя, ані проста цікаўныя больш нічога й не дамагліся. Марнымі сталіся й доўгія пошукі таго калідору з запаветным пакоем за жалезнымі дзвярыма ў лёхах касцёлу Святога Яна.

— І дата гэтага паданьня, і адрас здарэння — касцёл Святога Яна, і дасведчанасць у ягонай пляніроўцы героя аповеду, а таксама назва гатэлю й іншыя дэталі даюць падставы меркаваць, што тут вядзецца гаворка менавіта пра Караля Падчашынскага. Ён — апошні дойлід, які праводзіў рэканструкцыю ў той сьвятыні, ён насамрэч зьнік зь Вільні ў 1831 годзе, напярэдадні паўстаньня, аб'явіўшыся на Вальні праз пару гадоў. Пасья Падчашынскі вандраваў па Эўропе й толькі ў 1845-м вярнуўся на бацькаўшчыну. А ў Вільню прыехаў перад самай сьмерцю, што знайшла яго тут у 1860 годзе. Падчашынскі ня толькі стварыў унікальныя архітэктурныя праекты. Ён яшчэ ўклаў і выдаў трохтомную працу «Пачаткі архітэктуры».

— Дойліды якіх яшчэ нацыянальнасьцяў працавалі ў Вільні?

— Багата было архітэктараў з Аўстрыі, Чэхіі, Польшчы. Працавалі ў Вільні й ваколіцах французы Жэну, Поль, Пусье, Рыго. Але, вядома, найбольш было італьянцаў — Тэнкала, Пуціні, Фрэдыяні, Спампані, Пэрэці, Фантана, Росі, Сака... Нямала было й немцаў — Дыдэрштайн, Гэрдэгайн, Гофэр, Кнакфус, Шыльдагаўз, Шульц, ну й, вядома, Ян Крыстафор Гляўбіц, родам з Саксоніі які працаваў тут трыццаць гадоў, будуючы самыя розныя бажніцы ад Вільні да Мсьціслава й Магілёва.

— А продкі сучасных літоўцаў? Ці былі ў Вільні дойліды іхнага паходжаньня?

— Прынамсі адзін быў. Гэта найбуйнейшы архітэктар канца XVIII стагодзьдзя ў Літве й Беларусі Лаўрэн

Гуцэвіч, па-літоўску Гуцявічус. Ён зрабіў карэнную рэканструкцыю Віленскай архікатэдры Святога Станіслава, пабудаваў комплекс біскупскіх палацаў у Вярках, ратушу й дзясяткі дамоў у стылі раньняга клясыцызму, спарадкаваў пляніроўку Вільні. Між іншым, паводле ягонага праекту была пабудаваная рэзыдэнцыя біскупа Сестранцэвіча ў Маляцічах на Мсьціслаўшчыне з копіяй рымскага сабору Святога Пятра, паменшанага ў восем разоў, палацавы комплекс Сапегаў у Дзярэчыне й палац Лаўчынскіх у Відзах, што на Браслаўшчыне. Літоўцы вельмі шануюць гэтага дойліда. Ягоным імем названыя вуліцы, яму пастаўлены помнік у Вільні, дагледжаная ягоная магіла, выдаюцца манаграфіі й буклеты, прысьвечаныя творчасьці знакамітага дойліда. Кожны адукаваны літовец ведае гэтае імя.

СТАЛІЦА НА ЎЗБОЧЫНЕ

Размова з Валянцінам Акудовічам

Чаму той ці іншы горад становіцца сталіцай? Напэўна, сталіца мусіць ахапіць усе рэгіянальныя тэрыторыі, арганізаваць прастору існавання супольнасці як дадатак да самой сябе. Велічыня цэнтру вызначае й памеры правінцыі. Яшчэ сталіца павінна мець гісторыю, у якой канцэнтравалася б лёс нацыі, краіны. А з гісторыі паўставала б і адметная, ягоная ўласная міталёгія. Беларусь жа стагодздымі вагалася ў выбары свайго цэнтральнага гораду, пакуль жэрабя гісторыі не абрала Менск.

— Чаму Менск? Ці аднавідае ён традыцыйным для Эўропы характарыстыкам і функцыям сталіцы? Менск — сталіца ці найноўшы міт пра яе?

— Менск — горад без прывабнай гістарычнай міталёгіі — стаў, як мне здаецца, насуперак сваёй волі ў XX стагоддзды сталіцай. Ці была б магчымай Вялікая Рымская імперыя з заканадаўчым мястэчкам у цэнтры? Безумоўна, не. І таму, як толькі заняпаў Вялікі Рым, згарнула амаць уся імперыя. Пры нашым тыпе цывілізацыі без вялікай сталіцы можна было заяваць палову сьвету, як гэта зрабіў Аляксандар Македонскі. Але адразу пасля сыходу войскаў ад усіх заваёваў засталася адно — гістарычны міт. Геапалітычная трагедыя беларусаў якраз у тым, што яны ніколі ня мелі вялікай сталіцы. Не ў пару занядукаў Полацк, не акрыяў да сапраўднай моцы Наваградак, зашылася ў пэрыфэрыянае памежжа Вільня.

— Чым выклікана гэткае вось блуканьне сталіцы беларускай зямлі?

— Наўрад ці тут магчымы адзіны й пераканаўчы адказ. У мяне іх некалькі. Падам толькі найбольш верагодны. На прасторы, якую мы сёння пазначаем словам «Беларусь», існавала некалькі тыпаў цывілізацыяў. Найбольш выразныя зь іх — гэта крыўская й ліцьвінская. І кожная з гэтых цывілізацыяў шукала цэнтар самой сябе. Але штораз гэты цэнтар апынаўся на ўскрайку ўсёй прасторы як цэлага. І таму, уласна, беларусы ніколі сапраўднага цэнтру й ня мелі. Адсюль гэтыя радыкальныя скокі ад сталіцы ў Полацку й Смаленску на ўсходзе да Наваградку й Вільні на захадзе.

— *Сталіца выконвае пэўныя функцыі. Перадусім, яна гарманізуе дзяржаўнае, грамадзкае ўпарадкаваньне. Сталай сталіцы не было. Дык хто ж тады трымаў функцыю цэнтру дзяржавы?*

— Пры адсутнасці сапраўднага цэнтру функцыю калектыўнае сталіцы, як змаглі, супольна ўзялі на сябе шматлікія мястэчкі й невялікія гарады. Гісторыі Нясьвіжу ці Міра, Амсьціслава ці Сьвіслачы значна багацейшыя за, прыкладам, гісторыю Гомелю. У мястэчках друкаваліся кнігі, ствараліся тэатры, распрацоўваліся эканамічныя, палітычныя й культурныя стратэгіі ўсяго гаспадарства. Нашы мястэчкі — найвялікшая наша каштоўнасьць. А гарады ўхіляліся ад выкананьня функцыяў сталіцы, нават дэманстравалі нежаданьне быць ёю. Менск дык увогуле ў гэтых працэсах знаходзіўся на ўзбочыне. Ён не вытыркаўся з узроўню звычайнасці.

— *І ўсё ж у XX стагоддзды менавіта Менск зрабіўся сталіцай. Чаму? Няўжо толькі праз палітычную віхуру, што ў ім пранеслася?*

— Менск — сапраўды сталіца Беларусі. Што я хачу гэтым сказаць? А тое, што Менск ня мог быць сталіцай, пакуль з парэшткаў крываў, ліцьвінаў, русінаў,

яцъвьягаў ды іншых не сфармаваўся новы этнас, які мы (магчыма, ня вельмі ўдала) называем беларускім. І вось прастора існаваньня гэтага новага этнасу й вылучыла Менск як гарманізавальны цэнтар.

— *Менск мае тысячагадовую гісторыю. Няўжо ніколі не ўзнікала на такім доўгім шляху ідэі гарманізавальнага гораду, гораду-цэнтру, гораду, урэшце, з сакральным сэнсам?*

— Дзіўна й нават містычна, але ўжо на самым пачатку нашай летапіснай гісторыі было некалькі спробаў вылучыць Менск як цэнтар нашай прарадзімы. Гарадзень Ізяслаўль, сёньня Заслаўе, быў адмыслова збудаваны для сына Рагнеды. Ізяслаў пакінуў месцу сваё імя й вярнуўся на айчыну-маці, каб у Полацку далей трымаць дынастыю Рагвалодавічаў. Аднак ужо ягоны ўнук, шалёны Ўсяслаў, будзе шукаць страчанае дзедам. Каардынаты ж Нямігі вызначыла кроў. Вялікая кроў заўсёды сьведчыла пра невыпадковасьць месца, дзе яна пралілася. Але каб на тым месцы, дзе яна пралілася, узнялося жыцццё, патрэбны час.

— *Давайце пагаворым пра залаты век беларускай гісторыі. Зьбіраньне зямель у адну дзяржаву — Вялікае Княства Літоўскае вакол Вільні й Наваградку адбылося практычна без крыві. Якую ролю ў росквіце, у заняпадзе Княства адыгрывалі цэнтры?*

— Выкажу нахабную думку, за якую навукоўцы, варагодна, аблаюць мяне апошнімі словамі. Але хай сабе. Дык вось. Заняпад ВКЛ абумоўлены шэрагам самых розных прычынаў. Аднак, ці не найперш вінаватая ў гэтым заняпадзе сама Вільня — дакладней, тое, дзе яна знаходзілася. У пару свайго росквіту ВКЛ — адна з найбуйнейшых дзяржаваў у Эўропе, тэрыторыя якой сягала ад Балтыйскага да Чорнага мора. А ейная сталіца Вільня знаходзілася ў закутку гэтай

вялікай імперыі. І таму не магла доўга трымаць адсутную ад самой сябе прастору дзяржавы як цэлага. Княства было само па сабе, Вільня — сама па сабе. Мы можам, напэўна, сьцьвярджаць, што менавіта неакрэсьленасьць цэнтру й дазволіла Кароне наклацьці лапу на Княства. А пазьней, калі мы мелі ўжо ня нашу, а польскую сталіцу, гэта дазволіла аддацца нам пад акупацыю Расейскай імперыі. Ня ведаю, ці адчувалі тагачасныя кіраўнікі дзяржавы гэтую небяспеку, але вось вам прыклад такога адчуваньня ў сучасную пару. Каб утрымаць Казахстан як цэлае, Назарбаеў перанес сталіцу з Алматы, што знаходзіцца на ўскрайку краіны, у Астану — бліжэй да ейнай сярэзіны.

— *Вяртаючыся да Менску — няўжо геаграфічным фактарам можна вытлумачыць тое, што ўсё-такі Менск стаўся сталіцай Беларусі?*

— Няма Менску, акрамя Менску. У 1918 годзе Менск як цэнтар яшчэ мог выглядаць выпадковым. Хаця б таму, што поруч зь ім у гэтае ролі спрабавалі зьдзейсьніцца й Смаленск, і тая ж Вільня. Але сёньня можна быць пэўным, што нідзе, акрамя як тут — на берагах зьніклай Нямігі, не маглі быць абвешчаныя ні БНР, ні цяперашняя Рэспубліка Беларусь. Нарэшце, этнаграфічная прастора намацала й зацьвердзіла сярэзіну самой сябе, з чаго адразу гарманізаваліся ўсе дачыненні цэнтру й пэрыфэрыі. Сёньня прасторава-адміністрацыйна Беларусь — адна з самых цэласных краінаў Эўропы. А гэта сур'ёзная падстава ейнага незалежнага існаваньня, у які б складаны час мы ні жылі.

— *А як быць з сакральнай гісторыяй гэтага гораду? Менск, з майго гледзішча, пазбаўлены сакральнага сэнсу, уласнай міталёгіі, якую маюць, прыкладам, Прага, Парыж ці Лёндан. Вы самі, між*

іншым, неяк напісалі, што «Менск ёсьць горадам, якога няма». Мо безь міталягічнае даўніны ён як сталіца й ня мае пэрспэктывы?

— Сапраўды, Менск — гэта горад, якога пакуль што няма. Бо горад — гэта ня проста шмат дамоў і шмат людзей. Горад — гэта шмат мітаў, ідэяў, падзеяў, якія ўсе разам і фармуюць ягоны вялікі вобраз. Менску ў гэтым сэнсе пакуль што няма. Але ён ужо пачынаецца. Па-першае, у выніку вялікага перасяленьня вёскі ў 1950—1970-я Менск нарэшце зрабіўся этнічна беларускім горадам. Па-другое, у 1980—1990-я гады пачынае фармавацца ягоная найноўшая міталёгія, уласьцівая ўжо менавіта сталіцы. Толькі ў сталіцы маглі адбыцца Дзяды 1988 году й Чарнобыльскія шляхі наступных гадоў, Маршы свабоды й культурныя канцэрты зь бел-чырвона-белымі сьцягамі ды зацяты, шматгадовы супраціў, гэтак жа, як і знакавая трагедыя на станцыі мэтро «Няміга». Менавіта адсюль патроху пачнуць вымыкаць здані мітаў, прывіды ідэалёгіяў. Цені ірацыянальнага будуць гуснуць, набрыньваць, усё цяжэй класьціся на покрыва каардынаты. І пустэля, выпаленая ляда пакрысе ажыве, напоўніцца нечым, што некалі стане тым іншым, якое запатрабуе любові, змусіць на бясконцы дыалёг. І такім чынам спакваля з гораду, якога няма, Менск зробіцца горадам, які ёсьць.

МАГІСТРАЛЬНЫЯ ІДЭА ГАЛОЎНАЙ МАГІСТРАЛІ

Размова з Захарам Шыбекам

У кожным вялікім ці малым горадзе ёсьць архітэктурная дамінанта, якую называюць сэрцам гораду. У Эўропе звычайна гэта — плошча старога гораду, ад якой адыходзяць вуліцы, утвараючы разам цэнтар, кірмашова-гандлёвы й культурны. У Менску, а беларусы свой горад таксама называюць эўрапейскім, — інакш. Тут дамінантай зьяўляецца доўгая й шырокая магістраль, да якой дасаваньня плошчы. А таму цяжка выбраць цэнтар. Праспэкт па-свойму прыгожы. Падабаецца ён і шмат каму зь менчукоў, а турыстаў зьдзіўляе сваёй забудовай.

— А якая гістарычная мадэль галоўнай вуліцы беларускае сталіцы?

— Яна — гістарычны помнік нашай залежнасьці ад Расеі, залежнасьці ваеннай у царскі пэрыяд. Галоўная вуліца была пракладзеная дзвьесце гадоў таму на ўскрайку гораду адмыслова дзеля маршу расейскіх войскаў з усходу на захад. Таксама залежнасьці духоўна-ідэалёгічнай за савецкім часам, калі праспэкт стаў своеасаблівым камуністычным храмам. Будынкі й помнікі завешваліся абразамі, лёзунгамі й плякатамі як малітвамі, а маршы й дэманстрацыі на праспэктзе выконвалі функцыі абрадаў камуністычнай ідэалёгіі. І нарэшце залежнасьці прасторавай: на ўсходзе — Маскоўскія могілкі, на захадзе яго пераразае чыгунка, рэйкі якой таксама прывядуць у Маскву.

— Назвы, якія даюць вуліцам, — не выпадковыя. Зь цягам часу ў іх прачытваецца гісторыя. Як у

назвах галоўнай вуліцы Менску адлюстроўвалася ягоная складаная гісторыя?

— За назву галоўнай вуліцы на працягу ўсёй ейнай больш як двухсотгадовай гісторыі ішла няспынная барацьба паміж рознымі акупантамі, а таксама палітычнымі сіламі. Кожны зь іх хацеў у назьве ўшанаваць сваіх герояў ці замацаваць свае ідэалы. Вуліцу праклалі на ўскраіку гораду ў прадмесьці Новы горад, а расейскі чыноўнік-губэрнатар назваў яе Захар’еўскай у свой гонар. У час французскай акупацыі 1812 году назву гэтым мясцінам вярнулі — Новы горад. Пасьля вайны — зноў Захар’еўская. За нямецкай акупацыяй 1918 году — Гаўптштрасэ. У час польскае акупацыі з 1919 да 1920 году — імя Міцкевіча. З усталяваньнем савецкай улады — Савецкая. У час другой нямецкай акупацыі з 1941 да 1944 году — зноў Гаўптштрасэ. Пасьля вайны — зноў Савецкая. А пазьней, у 1952 годзе, яна стала праспэктам Сталіна. Яшчэ пазьней, з 1961 году — Ленінскім праспэктам. І ўрэшце з 1991 году, калі Беларусь аднавіла сваю незалежнасьць, праспэкт сталі называць імем Францішка Скарыны. У 2005 годзе воляй А. Лукашэнкі перайменаваны ў праспэкт Незалежнасьці.

— Зь якой мэтай задумвалася й будавалася гэтая вуліца Менску?

— Больш за дзевяць гадоў таму менскі губэрнатар Захары Карнеёў разам са сваімі вайсковымі інжынэрамі выйшаў на ўскраек гораду, што называўся Новы горад, і трасіраваў там гэтую вуліцу з адной мэтай — каб па ёй маглі безь перашкоды маршаваць расейскія войскі ды каб гэты марш не перашкаджаў менчукам.

— Якім чынам яна апынулася сярод гарадзкой забудовы? І чаму яна зьняла дамінацыю старой плошчы Высокага рынку, якая тады была цэнтрам гораду?

— Шырокая й прасторная вуліца прываблівала гандаляроў. Тут адчыняліся крамы, майстэрні. Але ўсё роўна дамінацыя старога гораду, Высокага рынку, яшчэ захоўвалася да 1870-х гадоў. І толькі калі ў Менску перакрыжваліся дзьве чыгункі й гэтая вуліца пачала зьвязваць два вакзалы, дамінацыя старога гораду зьнікла. Новая прасторная вуліца адсунула ўбок традыцыйны гістарычны цэнтар і вызначыла для гораду й для нашага краю новы кірунак. Уся наша культура апынулася нібы на ўзбочыне гэтай галоўнай вуліцы.

— У савецкі час, відавочна, гэтая вуліца становіцца пляцдармам дзеля ўвасабленьня праз архітэктуру іншай ідэі — ідэі непераможнасьці й магутнасьці камуністычнага ладу. Як гарадзкая магістраль зрабілася сымбалам магістральнай ідэі партыі?

— Новы кірунак у будове галоўнай вуліцы вызначыўся ў 1930-х гадах, калі да ўлады прыйшлі сталіністы. На тагачаснай Савецкай вуліцы былі пабудаваныя камяніцы-сымбалі, па якіх Менск пазнаецца й сёньня. Гэта Дом ураду, Акадэмія навук БССР, Дом афіцэраў, Інстытут фізкультуры. Фармаваўся фасад савецкай сталіцы. Вуліца ўпрыгожвалася бальшавіцкімі плякатамі й лэзунгамі. Напярэдадні вайны рух па Савецкай вуліцы ажывіўся, вуліца стала адрэзкам найлепшай у СССР шашы Менск—Масква. Але канчаткова саветызаваць гэтую вуліцу яшчэ не ўдавалася.

— Але, напэўна ж, пасьля Другой усясьветнай вайны беларусы мелі шанец інакш адбудаваць і праспэкт, і горад у цэлым?

— Быў варыянт аднавіць вуліцу, але пайшлі шляхам будаўніцтва фактычна новай — шырынёй 48 мэтраў, але ў тым жа манумэнтальным стылі. Будаўніцтва

вялося вельмі інтэнсіўна, пасьпешліва. Савецкія ўлады сьпяшаліся аднавіць Менск і ягоную галоўную вуліцу да 70-годзьдзя Сталіна, якое адзначалі ў 1949 годзе. Не было нават часу прыбраць косьці з руінаў, пад якімі загінулі менчукі ў часе бамбаваньняў. Напэўна, сымбалічна, што гэты праспэкт пачынаўся ад адных брацкіх могілак і цягнуўся да другіх. Першыя брацкія могілкі знаходзіліся паміж цяперашнім БДУ і Пэдагагічным унівэрсытэтам, другія — на цяперашнім сквэры Талбухіна. Звычайна да галоўных плошчаў ці вуліцаў дапасоўваюць пры забудовах гораду цэрквы, касьцёлы — культавыя будынкi, і гэтак надаюць плошчам, вуліцам сакральны сэнс. У Менску дадавалі да праспэкту плошчы-гіганты ці дзяржаўныя ўстановы. Безумоўна, гэта былі сьвядомыя крокі камуністычных кіраўнікоў, разьлічаныя на масавую сацыяльную псыхалёгію, на стварэньне вобразу велічы й магутнасьці савецкай дзяржавы. Савецкая ўлада ўвасаблялася ў новым праспэкте. Гэтых плошчаў не запаўнялі гандляры, тут стаялі сакральныя для камуністычнай улады будынкi. На плошчы Незалежнасьці — Дом ураду, на Цэнтральнай плошчы — Палац прафсаюзаў, помнік Сталіну стаяў з 1952 году, на плошчы Перамогі — помнік Перамогі.

— Якую ролю праспэкт адыграў у найноўшай гісторыі Беларусі?

— З 1991 году зьніклі камуністычныя лёзунгі, праспэкт застракацеў рэклямай, прыватнымі шапікамі. З усталяваньнем прэзыдэнцкага кіраваньня на праспэкте стала больш міліцыі і ўзброеных людзей. Галоўная вуліца сталіцы зрабілася арэнай сутыкненьня прыхільнікаў незалежнасьці, дэмакратыі з прыхільнікамі рэстаўрацыі савецкіх парадкаў. Але пакуль Менск — адзіная эўрапейская сталіца, якая так і ня вызвалілася ад комплексу правінцыйнасьці. А менчукі — ад асьцярогі, што галоўная вуліца можа зноў

прыняць іншую назву, і іхнае жыццё павернецца назад. Больш як двухсотгадовы пэрыяд гісторыі спарадзіў у грамадстве паталягічную, хваравітую залежнасьць ад Расеі, няўпэўненасьць у сваіх сілах. Таму, можа, галоўная вуліца так і ня ўбачыла сапраўды масавага нацыянальнага шэсьця, якое б канчаткова змыла хваляй усё старое ці наноснае.

— Адносна будучыні праспэкту — на Ваш погляд, што беларусы павінны рабіць з гэтай унікальнай спадчынай?

— Найперш, думаю, пазбавіць гэтую вуліцу статусу галоўнай. Па-другое, узяць яе пад ахову дзяржавы. І трэцяе, музэяваць яе. Ні ў якім разе ня варта аддаваць яе гандлярам, бо сапсуюць. Яна ёсьць помнікам савецкаму мінуламу, гэта ўзор сталінскага клясыфізму. Ня выключана, што людзі будуць з часам адмыслова сюды прыяжджаць, каб паглядзець на гэтую савецкую вуліцу, своеасаблівы савецкі запаведнік. Ён маніфэстуе ня нашу нацыянальную традыцыю, а наша горшае мінулае. Галоўнай кропкай сталіцы адпаведна з нацыянальнай традыцыяй мусіць быць плошча, ад якой ва ўсе бакі разыходзяцца вуліцы. Ва ўсе бакі, а ня толькі на ўсход.

XX СТАГОДЗЬДЗЕ ВАЧЫМА АРХЕОЛЯГАЎ

Размова зь Нінай Здановіч

Археалёгія асацыюецца ў нас з аддаленымі эпохамі. Археолёгі шукаюць тое, што доўгімі стагодзьдзямі паглынала зямля, ды іхныя знаходкі робяцца падставай ведаў чалавецтва пра сваю гісторыю. Паспрабуем пагаварыць пра XX стагодзьдзе ў рэальных археалёгічных знаходках і пра XX стагодзьдзе ў фантазіях — якім яго пабачаць археолёгі будучыні. Гэта дасць магчымасць, спадзяюся, паразважаць пра тое, зь якімі супярэчнасьцямі яны сутыкнуцца.

— Я ж хачу паставіць пытаньне ці не парадаксальнага кіталту. У якой ступені магчыма ўжо сёньня разважаць пра XX стагодзьдзе з археалёгічнага гледзішча?

— Па-першае, шукаючы мінулае стагодзьдзе, археолёгі ўжо сёньня сутыкаюцца з многімі фактамі матэрыяльнай культуры XX стагодзьдзя, схаванымі ў зямлі. Па-другое, нават разьвязваючы спрэчныя пытаньні XX стагодзьдзя, часам зьвяртаюцца да археалёгічных мэтадаў. Прыкладам — Курапаты.

— Як у працы сучасных археолёгаў сутыкаюцца стагодзьдзі мінулыя са стагодзьдзем XX?

— XX стагодзьдзе ўрываецца ў дасьледаваньні сучасных археолёгаў часам нечакана. Прыкладам, у Лідзкім замку мы дасьледавалі мацерыковую яму XVII стагодзьдзя, а ў ёй аказаліся снарады Другой усясьветнай вайны. У Слоніме дасьледавалі касьцёл Сьвятога Андрэя, і ў прапластках XVII стагодзьдзя мы натрапілі

на брацкую магілу нямецкіх жаўнераў часу Другой усясьветнай вайны.

— Як выглядае XX стагодзьдзе на тле стагодзьдзяў мінулых? Больш лягічным ці алягічным?

— На мой погляд, лягічнасьць стагодзьдзя вызначае тое, ці скіраванае яно да чалавека ці супраць чалавека. Здавалася б, XX стагодзьдзе павінна быць лягічным, бо чалавек клапоціцца пра сябе, пра свой дабрабыт — разьвівае цывілізацыю й будзе цывілізаванае жыцьцё. Абектыўна ж XX стагодзьдзе — стагодзьдзе страшэнных войнаў, скіраваных супраць чалавека.

— Як археолёгі разумеюць знаходкі, зьвязаныя зь мірным часам? Прыкладам, з 1920—1930-мі гадамі? Што гэтыя знаходкі даюць да ведаў пра час, які нам вядомы?

— У музэі яны пазначаныя дакладнай шыльдай — «час сацэрэалізму». У зямлі да іх іншае стаўленьне. Побач з вытанчанымі знаходкамі ранейшага часу экспанаты 1920—1930-х гадоў выглядаюць кантрастна. Яны паказваюць, у якую яму абрынулася чалавецтва. Робіцца відавочнай парадаксальнасьць і алягічнасьць чалавечай культуры. Замест кветак і палацаў клясыцызму — агітацыйная парцаляна зь сярпом і молатам, шчасьлівымі рабочым і калгасьніцай. І фабрыка з комінам, зь якога валіць густы дым, і надпіс — «Пралетары ўсіх краін, яднайцеся!». Яшчэ больш незразумелай можа быць гэтая талерка археолёга праз два тысячагодзьдзі. «Яднайцеся» — за што? Ці супраць чаго? А што з экалёгіяй?

— Ці могуць археалёгічныя знаходкі XX стагодзьдзя засьведчыць месца Беларусі на зямной кулі?

— Яны засьведчаць, што Беларусь у XX стагодзьдзі была замкнёная ў СССР, ізаляваная фактычна ад уся-

го сьвету. Доказам гэтага — малая колькасьць прадметаў імпарту ў XX стагодзьдзі. Так званы імпорт у Беларусі пераважна прадстаўлены рэчамі, прывезенымі зь межаў СССР. У ранейшых прапластках (XIV—XV стагодзьдзяў) мы бачылі рэчы з Італіі, з Нямецчыны, з Сырыі, з Кітаю. У Лідзкім замку, у пластах пачатку XX стагодзьдзя, мы бачым сувязі Ліды зь віннымі заводамі Каўказу, Крыму.

— *Якія культурныя напластаваньні XX стагодзьдзя ўжо склаліся й якія зь іх цяпер могуць вывучаць археолягі будучыні?*

— Мы абсалютна дакладна можам сьцьвярджаць, што ёсьць тры прапласткі, якія будуць вывучаць археолягі будучыні — Другая ўсясьветная вайна, жыцьцё да вайны й жыцьцё пасля гэтае вайны.

— *Мне здаецца, што злавеснымі сымбаламі XX стагодзьдзя ёсьць асфальт, бэтон. Ці праб'юцца праз асфальт і бэтон археолягі зь прыладамі, кшталту адбойнага малатка ці больш дасканальнымі, да матэрыяльнай культуры XX стагодзьдзя?*

— Адсутнасьць бэтону й асфальту будуць сьведчыць пра адсутнасьць цывілізацыі. Роля асфальту й бэтону для захаваньня прапласткаў XX стагодзьдзя й ранейшых напластаваньняў вельмі вялікая — гэта своеасаблівы кансэрватар, празь які трэба будзе прарвацца, каб разбурыць ранейшыя напластаваньні ў гісторыі чалавецтва.

— *Археолягі раскапаюць звыклія для нас рэчы ітодзённага жыцьця. Але тыя археолягі будуць людзьмі іншай мэнтальнасьці, іншай культуры й адукаванасьці. Якія пытаньні могуць перад імі паўстаць?*

— Забытацца ў XX стагодзьдзі будзе проста. Возьмем пахавальны абрад. Археолягі будучыні зафіксу-

юць, што раптам з пахаваньняў зьнікаюць рэчы, што былі традыцыйнымі для хрысьціянскага пахавальнага абраду. Традыцыю трупалажэньня, якой было дзесяць стагодзьдзяў, раптам зьмяняе ў XX стагодзьдзі ранейшы, дахрысьціянскі звычай спаленьня нябожчыка. Што гэта? Зьмена рэлігіі? Ці глябальная катастрофа? Перад археолягамі будучыні можа паўстаць і такая таямніца. У Беларусі ў канцы XX стагодзьдзя раптам зьнікаюць грошы ў звыклым для археолягаў выглядзе, матэрыялізаваным у манэтах. Магчыма, археолягі будучыні ўбачаць у гэтым першыя сьведчаньні ўзьнікненьня віртуальных грошай. І ніхто ня будзе ведаць, што зьнікненьне манэтаў у Беларусі ў 1990-я гады выкліканае правалам эканамічнай палітыкі й шалёным ростам інфляцыі.

— *Але ж XX стагодзьдзе — гэта ня толькі стагодзьдзе матэрыяльнай і духоўнай культуры. Гэта стагодзьдзе інфармацыі. Носьбіты інфармацыі мяняюцца вельмі імкліва, нават сёньня мы ўжо незваротна многае страцілі. А бязь іх веды пра XX стагодзьдзе будуць вельмі няпоўнымі.*

— Але й пра папярэднія стагодзьдзі археалагічная інфармацыя не дае поўнай карціны жыцьця, не зьберагаюцца арганічныя рэчывы. Зьнікае папера, гараць кнігі. Таму XX стагодзьдзе ня ёсьць выключэньнем. Кажуць, што лепш адзін раз убачыць, чым сто разоў пачуць, то й нашы нашчадкі патрымаюць у руках старыя пласцінку, касэту, дыск. Хоць на іх ужо не захаваецца інфармацыя, але самі гэтыя прадметы раскажуць ім пра час, калі пачалася новая інфармацыйная эра: з радыё, магнітафонаў, кампутараў.

— *Археоляг Ніна Здановіч перакананая, што археолягі ў будучыні застануцца. А значыць, Беларусь XX стагодзьдзя не напаткае лёс Атлянтыды?*

б е л а р у с к а я А т л я н т ы д а

— Пакуль будзе існаваць прафэсія археоляга — рэальная інфармацыя пра Беларусь будзе існаваць у археалагічных знаходках, хай сабе няпоўная, недаскананая, але будзе. І нашчадкі будуць прадзірацца да той Беларусі, якая сёння ёсць рэальнасцю.

